

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
ASPIRANTURAYA SƏNƏD QƏBULU ÜZRƏ HAZIRLANMIŞ
REFERAT

Tel: (+99450) 374-41-33
(+99412) 462-69-14
Poçt indeksi: 370108
Elektron Poçt: elsen_bagirzade@hotmail.com
Şəxsi web ünvanı: www.ekoelsen.tr.cx

MÖVZU: Bazar iqtisadiyyatı şəraitinə aqrar siyasətin həyata keçirilməsi
mexanizmləri və Azərbaycanadakı mövcud vəziyyət

İXTİSAS: İqtisadiyyatın Hüquqi Tənzimlənməsi

MAGİSTR: Bağırzadə Elşən Rəsul oğlu

BAKİ – 2005

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I. Dövlətin aqrar siyasətinin nəzəri əsasları	5
1.1 Aqrar sektor və dövlətin aqrar siyasətilə bağlı nəzəri fikirlərin təkamülü	5
1.2 Dövlətin aqrar siyasətinin mahiyyəti və əsas məqsədləri	8
1.3 Keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin aqrar siyasətinin başlıca vəzifələri	11
II. Dövlətin aqrar siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	15
2.1 Aqrar siyasətin həyata keçirilməsində istifadə olunan başlıca mexanizmlər ..	15
2.2 Aqrar siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	26
Nəticə və təkliflər	35
İstifadə olunan mənbələr	37

Təsvirlərin siyahısı:

Cədvəl № 1: Sovetlər Birliyində aqrar təsərrüfatların prototip xüsusiyyətləri	11
Cədvəl № 2: Sosialist və bazar aqrar təsərrüfatlarında biznes qərarları	12
Cədvəl № 3: Sosialist aqrar təsərrüfatının çatışmazlıqları	12
Cədvəl № 4: Aqrar sektorda aparılan islahatların hədəfləri	13
Cədvəl № 5: 2004-cü il 1 yanvar tarixinə torpaq islahatının gedişi	26
Cədvəl № 6: 2004-cü il 1 yanvar tarixinə sovxoz və kolxozların əmlakının bölüşdürülməsi vəziyyəti	27
Cədvəl № 6: Aqrar sektor üzrə bəzi göstəricilərin dinamikası	28
Qrafik №1: Qiymət səviyyəsinin qorunması (price support) mexanizmi	17
Qrafik № 2: Təklifi məhdudlaşdırmaqla qiymət səviyyəsinin qorunması mexanizmi (restricting supply)	18
Qrafik № 3: Hədəf qiyməti və aradakı fərqin ödənilməsi mexanizmi	19

Giriş

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi sistem transformasiyası ilə bağlı aparılan islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də iş qüvvəsinin 40%-nin və əhalinin isə 50%-ə qədərinin birbaşa bağlı olduğu **aqrar sektor və kənd həyatını** əhatə edir ki, bu sahədə də sosial-iqtisadi münasibətlərin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi bazar prinsipləri əsasında yenidən qurulması prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı XXI əsrə doğru kompleks sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasət strategiyasında iki mühüm istiqamət – **yoxsulluğun azaldılması və regional inkişaf** – prioritet xarakter almışdır ki, bunların həyata keçirilməsi də aqrar sektor və kənd məskunlaşması sferasını iqtisadi siyasətin əsas predmetlərindən birinə çevirir.

Digər tərəfdən, 1994-cü il **Ümumdünya Ticarət Təşkilatının** Uruqvay Raundundan sonra həmin dövrə qədər dünya ticarət-iqtisadi hüququndan kənar qalan aqrar sektor siyasəti və aqrar ticarət prinsip və qaydalarının artıq global səviyyədə müəyyənləşdirilməyə başlamasıyla XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərinə doğru bu sektorun iqtisadiyyatdakı rolu və onunla bağlı həyata keçirilən dövlət siyasətləri də yenidən qiymətləndirilməyə və formalaşan yeni global qaydalara uyğunlaşdırılmağa başlamışdır.

Göründüyü kimi bir tərəfdən aqrar sektorunda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini formalaşdırmağa çalışan, yoxsulluğun azaldılması və regional inkişaf strategiyalarını qarşıdakı illərdə öz iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərinə çevirən və digər tərəfdən də aqrar sektora yönələn dövlət siyasəti mexanizmlərinin yeni global qaydaları ilə üzləşən və yaxın illərdə ÜTT-ə üzv qəbul edilməsi ilə bu qaydaların təsirini daha yaxından hiss edəcək olan Azərbaycan Respublikasında aqrar münasibətlər sisteminin tənzimlənməsi və aqrar sektora yönələn dövlət siyasətinin mütərəqqi üsul və mexanizmlərini özündə birləşdirərək onlardan milli iqtisadiyyatımızda istifadə imkanlarını üzə çıxarmağa cəhd edən elmi-tədqiqat işlərinin **aktuallığı** da gün keçdikcə yüksəlməkdədir.

Bu baxımdan referat işinin əsas **məqsədi** də ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində aqrar sektorda iqtisadi münasibətlərin inkişaf etmiş bazar prinsipləri əsasında formalaşdırılması və bu münasibətlərin daim inkişaf etdirilərək dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verən səmərəli dövlət siyasəti mexanizmlərinin yaradılması potensialını üzə çıxarmağa çalışmaqdır.

Obyekti bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlətin aqrar siyasəti, **predmeti** isə aqrar - sənaye kompleksində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin əsas məsələləri olan bu tədqiqat işində ölkədaxili və ölkəxarici nəzəri-praktiki mənbələrdən, xüsusilə bu sahədə BMT, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) kimi beynəlxalq qurumların, ayrı-ayrı dövlətlərin aqrar sahə ilə bağlı hökumət, qeyri-hökumət qurumlarının araşdırma və normativ xarakterli sənədlərindən və Azərbaycan Respublikasının aqrar siyasətini özündə əks etdirən normativ-hüquqi aqtlardan ətraflı şəkildə istifadə edilmiş, **ümumnəzəri tədqiqat metodları** (deduksiya, induksiya, analiz, sintez və.s) ilə yanaşı iqtisad elminin özünəməxsus araşdırma metodları olan **modelləşdirmə, indeksləşdirmə, müqayisəli təhlil** və.s metodlar da zaman-zaman geniş tətbiq edilərək qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmağa çalışılmışdır.

Referatın **birinci sualında** aqrar münasibətlər sistemi və dövlətin aqrar siyasəti normativ iqtisad metodologiyası baxımından iqtisadi nəzəriyyə məktəbəri üzrə

araşdırılmış, bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar siyasətin mahiyyəti, məqsədləri və keçid iqtisadiyyatı şəraitində qarşısında duran əsas vəzifələr ümumiləşdirilməyə çalışılmışdır.

İkinci sualda isə normativ və pozitiv iqtisad metodologiyasından birgə istifadə edilərək aqrar siyasətin həyata keçirilməsində istifadə olunan başlıca mexanizmlər, Azərbaycanda onlardan istifadə səviyyəsi və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə nəzər salınmışdır.

I. Dövlətin aqrar siyasətinin nəzəri əsasları

1.1 Aqrar sektor və dövlətin aqrar siyasətilə bağlı nəzəri fikirlərin təkamülü

İnsan övladının öz ehtiyaclarını təbiətin hazır resursları ilə ödəyərək yaşadığı **"mənimsəmə iqtisadiyyatı"** mərhələsindən **"istehsal iqtisadiyyatı"** mərhələsinə keçdiyi andan ilk fəaliyyət sahəsi olan aqrar sektor, iqtisadiyyatın ən qədim sahəsi olmaqla uzun bir tarixi yol keçmişdir. Aqrar sektor fəaliyyətlərinin iqtisadi həyatdakı rolunun daim dəyişildiyi və iqtisadi inkişafın hər bir mərhələsində yeni məzmun kəsb etdiyi bu müddət ərzində təbii olaraq bu fəaliyyətlərlə bağlı nəzəri baxışlar və bir növ bu baxışların ümumiləşdirilərək gerçək həyatda reallaşdırılma forması olan iqtisadi siyasət doktrinaları da dəyişərək inkişaf etmiş və bu günkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Bu dəyişiklikləri dünya iqtisadi inkişaf tarixinin üç böyük mərhələsi üzrə xarakterizə etmək mümkündür:

- **"Birinci dalğa"** (first wave) kimi ifadə olunan, kənd təsərrüfatı və təbii resurslara əsaslanan inkişaf mərhələsi: Bu mərhələ əsasən sənaye kapitalizminə qədərki dövrü əhatə edir və iqtisadiyyatda aqrar sektorun hakim olduğu dövrdür. Əhalinin kəndlərdə yaşayaraq primitiv texnologiyalar əsasında istehsal fəaliyyətini davam etdirdiyi bu dövrdə yaranan nəzəriyyələrin, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mərkəzində aqrar təsərrüfat fəaliyyətləri dayanır;
- **"İkinci dalğa"** (second wave) kimi ifadə olunan sənayeləşmə mərhələsi: Dünya ölkələrində bütövlükdə həmin dövrə qədər olan sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı dəyişdirmiş sənayeləşmə prosesini iqtisadi nəzəriyyələri və dövlət siyasətini də bu prosesin sürətləndirilməsi və sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsi yolunda aqrar sektorun rolunun qiymətləndirilməsi və artırılması istiqamətinə yönəlmişdir;
- **"Üçüncü dalğa"** (third wave) kimi ifadə olunan post-sənaye mərhələsi: 1960-70-ci illərdən başlayan elmi-texniki inqilabla ortaya çıxan və 1980-ci illərdən başlayaraq liberallaşma və qloballaşma prosesləri ilə birləşən və digər adı informasiya cəmiyyəti dövrü adlanan bu mərhələ iqtisadi nəzəriyyələr və həyata keçirilən iqtisadi siyasət mexanizmlərində də yeni reallıqları¹ ortaya çıxarmışdır ki, bu aqrar sahədən də yan keçməmişdir. Bu dövrün əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri aqrar, sənaye sektorları ilə yanaşı digər nəhəng bir sektor, xidmətlər sektorunun inkişaf edərək hakim mövqeyə yüksəlməsidir;

Bu baxımdan aqrar sektor fəaliyyətləri və bu sektorla bağlı dövlət siyasətinin nəzəri əsaslarının inkişaf istiqamətlərini araşdıran zaman ilk rast gəldiyimiz sistemli nəzəriyyə **merkantilizmdir**. Sənaye kapitalizminə qədərki dövrün iqtisadi nəzəriyyə və siyasi doktrinalarından biri, əsas prinsipləri qızıl və gümüşün sərvətin əsas mənbəyi sayılması, ixracatın artırılması zəruriliyi, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin müdafiə edilməsi, müstəmləkəçi siyasətin davam etdirilməsi, millətçi siyasət tədbirlərinə əhəmiyyət verilməsi və əhali artımının təşviq edilməsi olan merkantilizmin çıxış nöqtəsi xarici ticarət balansında daim müsbət saldo yaratmaqla ölkə sərvətinin artırılması və bunun üçün lazım olan bütün proteksionist tədbirlərin görülməsindən ibarətdir. Həmin dövrdə xarici

¹Post-sənaye dövrünün reallıqları dedikdə əsasən bunlar nəzərdə tutulur: **1)** Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid; **2)** Fordist istehsal tərzindən çevik, elastik (flexible) istehsal tərzinə keçid; **3)** Milli dövlətlər sistemli dünyadan qloballaşmış dünyaya keçid; **4)** Modernist fəlsəfi düşüncədən post-modernist fəlsəfi düşüncəyə keçid;

siyasətdə əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları hakim olduğundan bu siyasətin davamı kimi aqrar sektorun himayə edilməsini də göstərmək mümkündür².

Tarixdə aqrar sektorun iqtisadi düşüncə və dövlət siyasətinin mərkəzində dayanması isə birbaşa **fiziokratizm** məktəbi ilə bağlıdır və hətta o səviyyədə ki, bu məktəbə kənd təsərrüfatı fetişizmi adı da verilmişdir³. İctimai həyatın tanrı tərəfindən mövcud olan təbii qanunlarla⁴ idarə olunduğunu, dövlətin bu qanunlara müdaxilə etməməsini, sadəcə daxili və xarici təhlükəsizliyi təmin edərək bəzi infrastruktur xidmətlərini göstərməli olduğunu düşünən fiziokratlar hesab edirdilər ki, dəyərin mənbəyi kənd təsərrüfatıdır, əlavə dəyər yalnız kənd təsərrüfatında yaradılır və buna görə bu sektor yeganə məhsuldar sektordur, faiz aqrar kapitalın gəliridir, kapital yalnız aqrar sektora qoyulmalıdır, ixracat yalnız aqrar məhsullara dayanmalıdır, yeganə məhsuldar sektor aqrar sektor və yeganə məhsuldar sinif kənd təsərrüfatı istehsalçıları olduğundan dövlət də vergini ancaq bu sektordan toplamalıdır. Əlavə dəyər(surplus) yalnız aqrar sektorda yarandığını qeyd edən fiziokratların ən böyük nümayəndəsi doktor Fransua Kene bu dəyərin siniflər arasında necə bölüşdürüldüyünü göstərən məşhur "**İqtisadi Cədvəli**" (Tableau Economique) ilə bir növ iqtisadi analizin də əsasını qoymuşdur⁵.

Adam Smitin məşhur "**Millətlərin Sərvəti**"(Wealth of Nations) adlı əsərini çap etdirdiyi 1776-cı ildən meydana gələn **klassik** iqtisadi məktəb iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin minimumlaşdırılması, şəxsi azadlıq, əmək bölgüsü, azad bazar mexanizmi kimi prinsipləri müdafiə edərək iqtisadi sistemi kompleks şəkildə öyrənmiş ilk məktəb və sənaye kapitalizminin ideoloji gücü olmuşdur. Aqrar sektorda renta, torpağın məhsuldarlığı, əmək bölgüsü, istehsal vasitələrinin yeniləşdirilməsi, əhalinin ərzaqla təminatı, dövlətin bu sektor fəaliyyətlərinə müdaxilə həddi kimi məsələləri geniş şərh edən klassik iqtisadçılar sərvətin mənbəyinin yalnız bu sektorda olmadığını, sənayenin də məhsuldar sektor olduğu fikrini müdafiə etmiş və sənayenin inkişaf etdirilməsində aqrar sektorun rolu və bu rolun artırılması məsələləri üzərində dayanmışlar⁶.

²Məs: **Fransada** IV Henrinin maliyyə naziri olmuş merkantilist Maximilien Bethune Sully (1559-1641) kənd təsərrüfatının inkişafı üçün bir sıra tədbirlər görmüş, boş əraziləri ölkəyə köçənlərə paylamış, kənd təsərrüfatı istehsalçıların müdafiə edən bir sıra hüquqi dəyişiklikləri müdafiə etmişdir. O, qeyd edirdi: "**Torpaq becərmək və heyvan saxlamaq Fransanın döşləridir**"(Doç. Dr Arif Ersoy, "**İqtisadi teorilər və düşüncələrin gəlişmə tarixi**", II Baskı, İzmir, 1990, səhifə: 101);

İtaliyada merkantilist Ferdinands Galiani (1728-1787) "**Buğda ticarəti haqqında dialoqlar**" adlı əsərində bəlkə də ilk dəfə olaraq ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinə toxunaraq buğda ixracını bu prinsipi pozduğundan qəbul etməmişdir. Bundan başqa xarici ticarət şərtlərinin buğda əleyhinə olmasını müdafiə etmiş və göstərmişdir ki, bu təbii şərtlərə bağlılığından yüksək risqli olan kənd təsərrüfatı istehsalını azaldar və orada toplanan əlavə kapital az risqli sənaye sahəsinə yönəlmiş olar(Eyni mənbə, səhifə: 124);

İngiltərədə merkantilist doktrina çərçivəsində kraliça I Elizabeth (1558-1603) tərəfindən aqrar sektor xarici rəqabətdən qorunmuşdur. İngilis yunlarının xammal şəklində ixracı qadağan edimiş, buğda qanunları ("**Corn Laws**") yolu ilə buğda yığımının məhsuldar olduğu dövrlərdə ümumiyyətlə onun idxalı qadağan edilmiş, daxili təklifin az və qiymətlərin yüksək olduğu zamanlarda isə aşağı rüsumlarla idxalını nəzərdə tutmuşdur (William J. Barber, "**A History of Economic Thought**", October, 2002, orinally published by Preager 1968 and Penguin 1967, Elektron kitab, səhifə: <http://www.wesleyan.edu/css/readings/Barber/intro1.htm>);

³XVIII əsrdə Fransada meydana gələn bu məktəb A.Smith tərəfindən "**Millətlərin Sərvəti**" adlı əsərin yazıldığı 1776-cı ilə qədər Fransa və digər Qərb ölkələrində hakim nəzəriyyə və siyasət doktrinası olmuşdur;

⁴"**Təbii Qanun**" adlı əsərində F. Kene torpaq və daşınar əmlakda özəl mülkiyyət, müqavilə azadlığı, iqtisadi təşəbbüskarlıq azadlığı, ticarət azadlığı kimi təbii hüquqları qabardaraq göstərir ki, bu hüquqlar yalnız dövlətin ideal hüquq sistemi vasitəsilə reallaşdırlarsa səmərəli ola bilər;

⁵F. Kene aqrar sektorda yaradılan əlavə dəyəri belə izah edir: Əlavə dəyər =Torpaqdan əldə edilən ümumi məhsul – Torpaqda işləyənlərin xərcləri; Bundan sonra yaranan həmin əlavə dəyərin 3 sinif , əkinçilər, torpaq sahibləri və tacir, sənayəçi, azad peşə sahibləri və bürokratlardan ibarət qısır sinif(sterile) dediyi siniflər arasında necə bölüşdürülərək dövr etdiyini məşhur cədvəlində göstərir;

⁶Ümumiyyətlə bu məktəb çərçivəsində ortaya çıxan Smitin "**mütləq üstünlüklər**", Rikardonun "**renta**", "**müqayisəli üstünlüklər**", "**azalan məhsuldarlıq**", Maltusun "**əhali qanunu**", Seyin "**Bazar və ya məxrəclər**

Klassik iqtisadi məktəbi tənqid edən cəryanlardan biri, əsasını alman Fridrix Listin qoyduğu **milli iqtisadiyyat** cəryanı da aqrar sektor fəaliyyətləri və dövlətin aqrar siyasəti baxımından öyrənilməsi zəruridir. Həmin dövrdə əsasən aqrar ölkə olan və hələ sənayeləşmə bilməyən ölkələrin klassik iqtisadçıların göstərdiyi azad xarici ticarət prinsipi əsasında artıq sənayeləşmiş ölkələrlə rəqabət apara bilməyəcəyi fikrini müdafiə edən bu cəryan aqrar sektorun və yeni yaranan sənaye müəssisələrinin sənayeləşmə tam başa çatanaqədər dövlət tərəfindən xüsusilə yüksək gömrük rüsumları vasitəsilə qorunmasını irəli sürmüşdür. İlk dəfə olaraq Fridrix List aqrar sektorun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərindən çıxış edərək onun xüsusi himayəyə ehtiyacı olduğunu da qeyd etmişdir⁷.

Klassik iqtisadi nəzəriyyəni tənqid çərçivəsində meydana gələn nəzəriyyələrdən biri, elmi əsasını Karl Marksın qoyduğu **sosialist** iqtisadi düşüncə məktəbi isə aqrar sektorun iqtisadi inkişafdakı rolunu qeyd etməklə yanaşı bütün sahələrdə olduğu kimi bu sektorda da dövlət və kollektiv mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq formalarının qurulması və istehsal qərarlarının dövlət tərəfindən mərkəzi qaydada həyata keçirilən planlaşdırma mexanizmi əsasında verilməsini nəzərdə tuturdu.

Klassik iqtisadi məktəbin davamı kimi, bir növ sənaye kapitalizminin ideoloji gücünün tamamlanaraq XX əsrə gətirilib çıxarılmasında böyük rol oynayan **Neo-klassik** iqtisadi məktəb tələb və təklif, rəqabət, inhisarlar, iqtisadi tarazlıq, istehlakçı psixologiyası, məhsulların faydalılığı kimi əsasən mikroiqtisadi məsələlər üzərində iqtisadi-riyazi təhlillər apararaq azad bazar iqtisadiyyatının elmi şəkildə əsaslandırılmasında böyük rol oynamışdır. Azad bazar mexanizmini müdafiə edən neoklassiklər iqtisadiyyatda dövlətin rolunu bir növ "gözətçi" kimi görürdülər. Lakin bu məktəbin son üzvlərindən biri hesab olunan Artur Piqou azad bazarın üstünlüyünü qəbul etməklə yanaşı o dövrün dərin sosial-iqtisadi böhranlarından çıxış edərək qeyd etmişdir ki, şəxsi mənafe heç də həmişə sosial mənafe ilə uzlaşmır, istənilən fəaliyyətin marjinal xüsusi faydası heç də həmişə marjinal sosial faydaya bərabər olmur, buna görə dövlət araya girərək müxtəlif iqtisadi siyasət rıçaqlarından istifadə etməklə bu kənarlaşmanı minimuma endirməlidir.⁸ Piqou bu fikirləri ilə sonradan böyük bir nəzəriyyə yaratmış Keynesə çox təsir göstərmişdir.

1936-cı ildə qısa olaraq "**Ümumi Nəzəriyyə**" adı ilə məşhur olan kitabını yazmaqla Con Meynard Keynes özünə qədər hakim olan nəzəriyyələrə alternativ böyük bir nəzəriyyə yaratmışdır. Həmin dövrdə kapitalist dünyasını düşdüğü böhrandan neo-klassiklərin göstərdiyi kimi əvvəl-axır bazar mexanizminin özünün çıxaracağı fikrini qəbul

qanunu" kimi nəzəriyyələri o dövr iqtisadi düşüncə və siyasət doktrinasında əhəmiyyətli olmuş və bu gün də az-çox aktualılıqlarını qorumaqdadırlar;

⁷ Fridrix List (1789-1846) 1841-ci ildə yazdığı "**İqtisadi siyasətin milli sistemi**" adlı əsərində göstərir ki, aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə yalnız aqrar sektora bağlı iqtisadiyyat öz potensialından tam istifadə edə bilməz və dövlətin bu sahədə iqtisadiyata müdaxiləsi zəruridir: **1)** Aqrar sektorda istehsal böyük miqyasda təbii və iqlim şərtlərindən asılıdır; **2)** Təbii mühit və istehsal ərazilərinin geniş olması burada yüksək texnika və texnologiyanın tətbiqinə az əlverişlidir; **3)** İstehsal faktorlarının məhsuldarlığı aşağı və istehsal müddəti uzundur; **4)** Faiz dərəcələri yüksəkdir; **5)** Məhsulların saxlanması çətin; **6)** Məhsulların daşınması həm çətin, həm də bahalıdır, çünki çox asanlıqla xarab ola bilərlər; **7)** İstifadə olunan resursların dəyərinin tam şəkildə müəyyən oluna bilməməsi istehsal xərclərini də dəqiq müəyyən etməyə imkan vermir; **8)** Kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətlərində dalğalanma yüksəkdir;

(bax: Doç. Dr Arif Ersoy, "**İqtisadi teorilər və düşüncələrin gelişme tarihi**", II Baskı, İzmir, 1990, səhifə: 204 - 5);
⁸ Arthur Cecil Pigou (1877-1959) bu fikirlərini 1920-ci ildə yazdığı məşhur "**Rifah İqtisadiyyatı**" (The Economics of Welfare) əsərində kənd təsərrüfatından verdiyi bir nümunə ilə ifadə etmişdir. Həmin misalda göstərir ki, torpağı icarəyə götürərək əkən ikinci torpaq sahibinə qalar deyərək ona yüksək kapital qoymayacaqdır, bu isə milli gəlirin artımı baxımından uzunmüddətdə mənfi nəticələr yaradacaqdır (Doç. Dr Arif Ersoy, "**İqtisadi teorilər və düşüncələrin gelişme tarihi**", II Baskı, İzmir, 1990, səhifə: 260). Ümumiyyətlə ümumi iqtisadi rifahın artırılmasını irəli sürən Piqou bunu 3 kriteriya ilə ölçürdü: **1)** Milli gəlir səviyyəsi; **2)** Milli gəlirin fərdlər arasında bölüşdürülməsi səviyyəsi; **3)** İqtisadi stabillik səviyyəsi (Henry W. Spiegel, "**The Growth of Economic Thought**", Duke University Press, Durhan, North Carolina, 1971, səhifə: 572);

etməyərək, dövlətin aktiv siyasət yeridərək iqtisadiyyatın tələb cəbhəsini stimullaşdırmalı olduğunu irəli sürmüşdür. Öz fikirləri ilə bir növ iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin elmi əsaslarını hazırlayan Keynes hal-hazırda aqrar sektor da daxil olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayan pul-kredit və büdcə-maliyyə siyasətinin dövlət idarəetməsində geniş şəkildə istifadə edilməsini təmin etmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra inkişaf strategiyalarının hazırlanması çərçivəsində formalaşan inkişaf iqtisadiyyatının (development economy) qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ölkələrin inkişaf strategiyalarında "**lokomotiv sektor**"un (engine sector) seçilməsi problemi olmuşdur. Bu elə bir sektor olmalı idi ki, inkişaf edərək bütövlükdə iqtisadiyyatı öz arxasınca apara bilsin. Əksər iqtisadçılardan bunun sənaye sektoru olduğunu müdafiə etməsi və iqtisadi siyasətdə də sənayeləşməyə üstünlük verilməsi, sənayeli ölkələri əsasən xammalla təmin edən koloniyaların müstəqillik əldə edərək kolonializmdən qalan aqrar təsərrüfata nifrət ruhunda inkişafa qədəm qoyma çəhdləri, yeni xidmətlər sektorunun sürətlə inkişaf etməsi, aqrar sektorun İEO-də elmi-texniki tərəqqinin xeyli dərəcədə təsirinə düşərək məşğulluqdakı payının kəskin azalması kimi amillər onun dünya təsərrüfatında rolunu xeyli zəiflətməmiş, lakin strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq dövlətlərin xüsusi himayəsi altında dünya iqtisadiyyatından, onun tənzimləmə tədbirlərindən kənarında inkişaf etmişdir. Bu qapalı inkişaf demək olar ki, ÜTT-nin **Uruqvay Raundu** çərçivəsində 1995-ci ildə qəbul olunan Kənd Təsərrüfatı Çoxtərəfli Sazişinə (Agreement on Agriculture) qədər davam etmiş, sazişin qəbul olunduğu dövrdən sonra isə aqrar sektor və onun tənzimlənməsi məsələləri yenidən dünya elmi və siyasi dairələrinin əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir⁹.

Uruqvay Raundunda qəbul olunan həmin saziş aqrar sektorda 1947-ci il GAAT sazişinin bəzi maddələri (XI:2(c) və XVI:3) ilə də imkan verilən və həmin dövrdən bəri dövlətlər tərəfindən praktikada daha sərt həyata keçirilən idxalda tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətləri, istehsal və ixrac subvensiyaları kimi proteksionist siyasət tədbirlərinin davam etdirilməsinə tədricən son qoyulması və aqrar sektor məhsullarının ticarətində daha liberal və ədalətli sistemin yaradılması və bütövlükdə aqrar siyasətdə köklü islahatın həyata keçirilməsi məqsədilə üzv dövlətlər arasında danışıqların davam etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Sazişdə həmçinin, inkişaf etmiş ölkələr üçün 6 illik (1995-2000), inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün isə 10 illik (1995-2004) müddət ərzində özlərinin aqrar siyasətində liberallaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı konkret öhdəliklər də müəyyənləşdirilmişdir.

1.2 Dövlətin aqrar siyasətinin mahiyyəti və əsas məqsədləri

Yuxarıda göstərdiyimiz nəzəriyyələrin və iqtisadi-siyasi proseslərin təsiri altında formalaşmış inkişaf edərək bu günkü səviyyəsinə gəlib çatan dövlətin aqrar siyasətinin daha yaxşı dərk edilməsi və effektivliyinin artırılması məqsədilə ilk növbədə bu sektorun spesifik xüsusiyyətlərinin və ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolunun ətraflı öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Çünki həyata keçirilən aqrar siyasətin məqsəd və mexanizmləri böyük ölçüdə məhz bu spesifikliklərin təsiri altında formalaşır. Bu məqsədlə aqrar sektorun spesifik xüsusiyyətlərini və ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolu müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq mümkündür:

⁹Daha ətraflı bax: Maurice Schiff and Alberto Valdes, World Bank, "**Agriculture and Macroeconomy**", Elsevier Science, Handbook of Agricultural Economics, Ed. By B.Gardner and G. Rausser, March 24, 1998 revisions; Gustav Ranis, "**The evolution of development thinking: theory and policy**", Economic Growth Center Yale University, Center Discussion Paper No. 886, May 2004;

- **Aqrar sektor insan həyatı üçün zəruri istehlak məhsullarının böyük bir qismini təmin edir.** Həmin məhsulların mühüm hissəsini aqrar sektorda istehsal olunan ərzaq məhsulları təşkil edir. Bu baxımdan qidalanma sisteminin coğrafi mühit və mədəni faktorlar əsasında formalaşdığını, əhalinin ərzaqla təminatının strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq hər bir ölkənin özünəməxsus, müstəqil aqrar siyasətinin olması ictimai bir vəzifə kimi ortaya çıxır;
- **Aqrar sektor sənaye müəssisələrinin əsas xammal mənbəyidir.** Yeyinti, toxuculuq kimi bir sıra sənaye sahələrində emal olunan əsas xammal resursları aqrar sektor tərəfindən təmin edildiyindən bu sektor davamlı sənaye inkişafı baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- **Aqrar sektor sənaye məhsulları üçün böyük bazardır.** Başda neft-kimya və maşınqayırma olmaqla bir sıra sənaye sahələrinin məhsulları aqrar sektorda geniş şəkildə istifadə edilir;
- **Aqrar sektor zəif inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin məşğul olduğu əsas sahədir.** Hal-hazırda məşğul əhalinin ABŞ-da 2%-i, AB-də 2-4%-i, İEOÖ-də 59%-i, Azərbaycanda isə 40-i aqrar sektorda çalışır;
- **Aqrar sektorda yaranan kapital yığıcı sənaye üçün investisiya mənbəyidir.** Əslində II Dünya müharibəsindən sonra inkişaf iqtisadiyyatının əsas tədqiqat obyektlərindən biri də aqrar sektorda yaranan izafi dəyərin ölkənin sənayeləşməsi yolunda necə səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır;
- **Aqrar sektor məhsullarının mühüm bir hissəsi ixrac edildiyindən ölkə üçün valyuta mənbəyi rolunu oynayır**¹⁰. İnkişafın ilkin pilləsində olan ölkələrdə sənayeləşmə prosesinə təkan verən amillərdən biri də xaricdən mütərəqqi kapital resurslarının idxal edilməsidir. Məhz bu idxalın həyata keçirilməsində aqrar sektorun ixracından əldə edilən valyuta resursları əsas mənbədir;
- **Aqrar sektor ekoloji cəhətdən əlverişlidir.** Burada bir sahənin tullantılarının digər sahədə istifadə edilə bilmə imkanlarının geniş olması onu ekoloji cəhətdən əlverişli edir;
- **Aqrar sektor texnoloji inkişafın təsirinə ən çox məruz qalan sahələrdəndir**¹¹. Bu gün inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə aqrar sektorda məşğulluğun payının cəmi 2-4% olması məhz texnoloji inkişafın nəticəsidir və bu iş qüvvəsinin digər sektorlara yönəlməsinə təsir edir. Digər tərəfdən texnoloji inkişaf məhsul bolluğu yaradaraq qiymətlərin aşağı düşməsinə və istehlakçıların rifah halının yaxşılaşmasını da təmin edir;
- **Aqrar sektorda istehsal prosesi daha çox təbii amillərdən asılıdır.** Kənd təsərrüfatında istehsalın əsas amili torpaq olduğundan orada baş verən istehsal prosesinə istehsalçılar tərəfindən tam nəzarət edilə bilmir. Yəni istehsalçının iradəsindən kənar baş verən daşqın, sərt quraqlıq, gözlənilməz şaxta, zərərverici həşəratların yayılması kimi təbiət hadisələri istehsal səviyyəsinə birbaşa təsir edir¹²;
- **Dövlətin aqrar sektorla bağlı siyasəti kənd və regional iqtisadi siyasət kimi bir sıra dövlət siyasəti istiqamətləri ilə sıx bağlıdır.** Məlumdur ki, dünyanın hər yerində aqrar sektor fəaliyyətləri müəyyən ərazi üzrə və kənd əhalisi tərəfindən aparılır. Bu baxımdan aqrar siyasət tədbirləri kəndlər və regional inkişafı ilə bağlı bir sıra tədbirlərlə uzlaşmalı və birgə aparılmalıdır;

¹⁰Johnston B. F, and Mellor J. W, “The role of agriculture in economic development”, American Economic Review, 1961, 51, səhifə: 566-93;

¹¹Claudio Bravo-Ortega, Daniel Lederman, “Agriculture and National Welfare Around the World: Causality and International Heterogeneity since 1960”, WB Research Working Paper 3499, February 2005, səhifə: 11;

¹²Campbell R. McConnell, and Stanley L. Brue, “Economics: principles, problems, and policies”, 14'th edition, Irwin McGraw-Hill Companies, International Edition, 1999, səhifə: 685;

- **Aqrar sektorda rəqabət daha kəskindir.** Çoxlu istehsalçıların mövcudluğundan irəli gələn bu xüsusiyyət sağlam rəqabətə geniş imkanlar açsa da bəzən rəqiblərin əkilən torpaqların miqdarını təyin etmə kimi istehsal qərarlarını proqnozlaşdırmağın çətinliyi bazar konyukturasını düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir¹³;
- **Aqrar sektorda qiymətlər və gəlirlər yüksək dalğalanma nümayiş etdirir.** Məhsullarına olan tələbin qeyri-elastikliyi, istehsalın təbii amillərdən asılılığı və mövsümliliyi, yüksək rəqabətlik aqrar sektorda qiymətləri və gəlirləri tez-tez dəyişdirən əsas amillərdir¹⁴;
- **Aqrar sektorda assimetrik informasiya problemi qeyri-mükəmməl maliyyə-kredit və sığorta bazarının yaranmasına səbəb olur**¹⁵. Çünki gəlirlərin tez-tez dəyişməsi maliyyə-kredit, sığorta müqavilələrinin bağlanmasına təsir göstərir və həmin maliyyə institutlarının bu sektora olan maraqlarını zəiflədir;
- **Aqrar sektorda istehsal ərazilərinin miqyasca genişliyi bəzi əlavə xərclər yaradır**¹⁶. Xüsusilə təsərrüfat gəlirlərinin bölgüsündə iştirak etməyən işçilərə nəzarət etmək üçün xeyli əlavə xərc çəkilir;

Aqrar sektorun yuxarıda göstərilən iqtisadi inkişafda rolu və təbii xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq formalaşan dövlət aqrar siyasəti bu gün ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla müxtəlif istiqamətləri əhatə edir və bu zaman aqrar sektor və aqrar sektor istehsalçılarının daim dövlətin xüsusi proteksionist tədbirlərinə ehtiyac duyması prinsipi gözlənilir.

Ümumiyyətlə **kənd təsərrüfatının, kənd yaşayış məskənlərinin, bütövlükdə aqro-sənaye kompleksinin inkişaf konsepsiyalarının, strateji, taktiki məqsəd və vəzifələrinin işlənilib hazırlanması, reallaşdırılması yollarının konkret tədbir və mexanizmlərinin əsaslandırılması, həmçinin həyata keçirilməsi üzrə sosial-iqtisadi, hüquqi və təşkilati xarakterli tədbirlərin məcmusu** kimi xarakterizə edilə biləcəyimiz aqrar siyasət stabil iqtisadiyyat və keçid iqtisadiyyatı şəraitində qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələr baxımından fərqli mahiyyət kəsb edir.

Strateji məqsədi **aqrar istehsalçıları ədalətli və zəruri həyat səviyyəsi, istehlakçıları münasib qiymətlərlə və lazımı miqdarda ərzaq məhsulları, sənaye sahələrini isə zəruri xammalla təmin etmək olan** aqrar siyasət bir sıra alt məqsədlər də daşıyır:

- ✓ Aqrar sektorun bütövlükdə bazar iqtisadi sistemində transformasiyası;
- ✓ Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- ✓ Aqrar istehsalda keyfiyyət və məhsuldarlığın yüksəldilməsi;
- ✓ Aqrar istehsalçıların gəlirlərində stabilliyin təmin edilməsi və onların həyat standartlarının yaxşılaşdırılması;
- ✓ İstehsalın bazar tələblərinə uyğun, daxili və xarici tələb istiqamətində inkişaf etdirilməsi və istiqamətləndirilməsi;
- ✓ İxracın genişləndirilməsi və dünya ticarət sistemində uyğunlaşdırılması;
- ✓ Cəmiyyətdə iqtisadi və siyasi tarazlıqların təmin edilməsi və qorunması;
- ✓ Təbii resursların qorunması məqsədilə tarazlı və ekologiyaya uyğun infrastrukturun formalaşdırılması və.s;

Son olaraq onu qeyd edək ki, stabil iqtisadiyyat şəraitində həyata keçirilən aqrar siyasət tədbirləri mövcud aqrar münasibətlərin səmərəliliyini artıraraq, onların daha da

¹³Campbell R. McConnell, and Stanley L. Brue, “Economics: principles, problems, and policies”, 14th edition, Irwin McGraw-Hill Companies, International Edition, 1999, səhifə: 684-688;

¹⁴Eyni mənbə, səhifə: 684-685;

¹⁵Hans P. Binswanger and Klaus Deininger, “Explaining Agricultural and Agrarian Policies in Developing Countries”, Forthcoming in the Journal of Economic Literature, March 11, 1997, səhifə: 9-10;

¹⁶Eyni mənbə, səhifə: 9-10;

inkışaf etdirilməsinə xidmət edirsə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində köhnə münasibətlərin tamamilə aradan qaldırılıb yeniləri ilə əvəz edilməsinə xidmət edir və bu köhnə daxilində ortaya çıxaraq tədricən inkışaf edən yeni münasibətləri mövcud buxovlardan azad etmək və ya tamamilə yenilərini formalaşdırmaq yolu ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan stabil iqtisadiyyat şəraitində aqrar siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət və buraxılış səviyyəsini lazımı həddə saxlamaq, onların sığortalanmasını təmin etmək, dünya bazarlarında satışını subsidiyalaşdırmaq, aqrar təsərrüfatlara xammal yardımı göstərmək, torpaq və su ehtiyatlarını qorumaq, aqrar elm sahəsində araşdırmaları genişləndirmək, fermerlərin kreditləşdirilmə məsələlərini həll etmək kimi vəzifələri yerinə yetirdiyi halda, keçid iqtisadiyyatı şəraitində bu bir qədər fərqli mahiyyət kəsb edir.

2.3 Keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin aqrar siyasətinin başlıca vəzifələri

XX əsrin sonlarına doğru dünya iqtisadi sistemi həmin dövrə qədər mövcud olan komanda və bazar iqtisadi sistemlərinin bir-biri ilə kəskin rəqabətinin son mərhələsinə daxil oldu və bu rəqabətə davam gətirməsinin mümkün olmadığı açıq aydın ortaya çıxan komanda iqtisadiyyatı 1980-ci illərin ortalarından SSRİ-də M.Qorboçovun həyata keçirdiyi "**perestroyka**" və "**qlasnost**" siyasətinin də təsiri ilə dağılma mərhələsinə qədəm qoydu. Nəticədə Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla bu sistemə malik olan ölkələrin əksəriyyəti bazar iqtisadi sistemə keçid yolunu tutaraq sistem transformasiyası prosesinə başladılar. Bu proses iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə etməklə yanaşı mühüm bir istiqamətini də həmin sistemdə yaşayan xalqların ənənəvi təsərrüfatçılıq sferası olan aqrar sektor təşkil edirdi.

Aqrar münasibətlərin transformasiya prosesini və bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsas vəzifələrini daha dərinəndən dərk etmək üçün ilk növbədə bütövlükdə sosialist aqrar sektoruna, onun əsas xüsusiyyətlərinə və bazar iqtisadi sistemində mövcud olan münasibətlərdən kəmiyyət və keyfiyyət baxımından fərqli cəhətlərinə qısaca diqqət yetirmək zəruridir.

Cədvəl № 1: Sovetlər Birliyində aqrar təsərrüfatların prototip xüsusiyyətləri

Xüsusiyyətlər	Kolxozlar	Sovxozlar
Torpağa mülkiyyət forması	Kollektiv istifadə əsasında dövlət mülkiyyəti	Dövlət mülkiyyəti
Qeyri-torpaq əmlakı üzərində mülkiyyət forması	Kollektiv	Dövlət mülkiyyəti
Kapital qoyuluşunun maliyyə mənbələri	Dövlətdən əldə edilən uzunmüddətli borclar vasitəsilə	Dövlət tərəfindən proporsional qaydada
Rezidentlərin statusu	Kollektivin üzvləri	Sovxozun əmək haqqı ilə çalışan işçiləri
Şəxsi gəlirin mənbələri	İzafi kollektiv gəlirin bölüşdürülməsi	Maaş və əmək haqqları
Şəxsi gəlirin əlavə mənbələri	Ev təsərrüfatı	Ev təsərrüfatı
Dövlət pensiyaları	1960-cı illərədək olmamışdır	Həmişə
Daxili pasport (internal passport)	1960-cı illərədək olmamışdır	Həmişə
İdarəetmə sisteminin həyata keçirilməsi	Nomenklatura tərəfindən məhdudlaşdırılmış namizədlərdən formal qaydada seçilən sədr tərəfindən	Təyin edilmiş direktor tərəfindən
Kənd sosial infrastrukturuna məsuliyyət daşımaq	Həmişə	Həmişə

Məlum olduğu kimi aqrar sektorda sosialist münasibətlərinin qurulması əvvəlcə torpaq da daxil olmaqla bütün istehsal vasitələrinin "**milliləşdirmə**" adı altında dövlət

mülkiyyətinə keçirilməsini, sonra isə "kollektivləşmə" adı altında kollektiv təsərrüfat formalarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bununla da aqrar sektorda təsərrüfatçılığın sovxoz və kolxoz adlı iki forması yaradıldı ki, onları da bir-birindən ayıran əsas cəhətləri 1 №-li cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl № 2: Sosialist və bazar aqrar təsərrüfatlarında biznes qərarları

Biznesin komponentləri	Bazar təsərrüfatında biznes qərarları	Sosialist təsərrüfatında biznes qərarları
Satış	İstehsal istehlakçı tələbinə cavab verməyə çalışır	İstehsal mərkəzi şəkildə təyin edilən məqsədlərə nail olmağa çalışır
Xərclər	İdarəetmə xərcləri məhdudlaşdırılır	"Xərc üstəgəl" mühasibat sistemi tətbiq edilir (cost-plus)
Əmək	Dəyişən istehsal həcmində uyğun iş qüvvəsinin həcmi tənzimlənir	İş qüvvəsi sabitdir; işçilərin həyat boyu işlə təminatına qərantıya verilir
İstehsal faktorları satın alınması	Ən yaxşı tədarükçülər axtarılır, satınalma miqdarına nəzarət edilir	İstehsal faktorları dövlət tərəfindən təyin edilmiş sabit qiymətdə və istehsal kvotalarının müəyyən etdiyi miqdarda təmin edilir
Amortizasiya	Fondların yeniləndirilməsi məqsədi daşıyır; əlavə amortizasiya maya dəyərini artırılması və digər xərclərin məhdudlaşdırılması ilə izah edilir	Yeni fondların təmin edilməsi mərkəzi planlaşdırma vasitəsilə həyata keçirilir; amortizasiya aktiv nağd pul mənbəyi kimi qəbul edilir
Kredit/maliyyə xərcləri	Borclar müflis olmaq riski tərəfindən məhdudlaşdırılır; və ya sərt büdcə məhdudluğu	Kredit resursları mərkəz qaydada kəsrlərin ötürülməsi məqsədilə bölüşdürülür; və ya yumuşaq büdcə məhdudluğu
Mənfəət	Satış və xərclər üzərində nəzarəti təmin etməklə mənfəəti maksimum həddə yüksəltmək	Mənfəətin idarəedilməzliyi ilə xarakterizə edilir

Sosialist aqrar təsərrüfatları mərkəzi planlaşdırma mühitində idarə olunduğundan onların məqsədləri mərkəzi plan orqanları tərəfindən təyin edilir və təsərrüfatlar da çalışırdı ki, onların qarşısında qoyulan istehsal vəzifələrini həyata keçirsinlər. Belə olduğu halda onların təsərrüfat qərarları bazar iqtisadiyyatlı təsərrüfatlarda mövcud olandan kəskin fərqlənirdi. Bu fərqləri 2 № -li cədvəldən açıq şəkildə görmək mümkündür.

Cədvəl № 3: Sosialist aqrar təsərrüfatının çatışmazlıqları

Əsas atributları	Neqativ nəticələri
İstehsal məqsədlərinin mərkəzi qaydada təyin edilməsi	İstehlakçı oriyentasiyası və bazar siqnallarının nəzərə alınmaması
Yumşaq büdcə məhdudluqları	Mənfəətə yönəlmənin zəifliyi, borcların silinməsi və subsidiyalara bel bağlamaq
İstehsalın kollektiv təşkili	Sərbəst hərəkət etmə, mənəvi məsuliyyət, şəxsi maraqların zəifliyi: mükafatlanmanın şəxsi uğurlardan asılı olmaması
Təsərrüfatların iri miqyaslı olması	Xərclərə nəzarətin zəifliyi, gizlilik, şəffaflığın olmaması
Təsərrüfat üzvlərinə həyat boyu məşğulluq təminatının verilməsi	İşçi qüvvəsi sayının tənzimlənməsinin qeyri-mümkün olması və bununla bağlı xərclərə nəzarət edilməməsi
Torpaq və digər istehsal vasitələri üzərində effektiv fərdi mülkiyyət hüququnun yoxluğu	Torpaq və digər istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsinin qeyri-mümkünlüyü və mülkiyyət hüququnda birləşmiş stimullaşmanın yoxluğu; işçi öz əməyinin meyvələrinə sahib ola bilmir

1 və 2 №-li cədvəllərlə əsas xarakteristikasını verdiyimiz sosialist aqrar təsərrüfatı spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra neqativ nəticələri özündə ehtiva edirdi ki, onları da 3 №-li cədvəldə göstərdiyimiz şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür. Özü də göstərilən bu neqativ nəticələr təkə aqrar sektoru deyil, butövlükdə sosialist iqtisadiyyatını əhatə etməklə onun yeganə alternativini olan bazar iqtisadi sistemi ilə girişdiyi rəqabətdə uduzmasının əsas səbəbləri kimi çıxış edirlər.

Göstərilən spesifik xüsusiyyətləri və çatışmazlıqları fonunda Sovetlər Birliyi aqrar sektor göstəricilərini kapitalist ölkələrindəki müvafiq göstəricilərlə müqayisə etdikdə M. Qorboçovun da o vaxtkı çıxışlarında tez-tez səsləndirdiyi sosialist aqrar sektorun səmərəsizliyi (return on investment) fikrini açıq-aydın görmüş oluruq. Belə ki, sosialist iqtisadiyyatının son illərinin bəzi məlumatlarına nəzər salsaq görürük ki, 1980 - cı illərdə Sovetlər Birliyində orta hesabla 1 ha əkilən əraziyə düşən məhsul istehsalı 237\$ olmuşdur ki, bu ABŞ - daki müvafiq göstəricidən 1,8 dəfə, Avropa Birliyindəkindən isə 3,4 dəfə, hər 1000 ha əraziyə düşən işçi sayı 346,1 nəfər olmuşdur ki, bu ABŞ-daki müvafiq göstəricidən 24,7 dəfə, Avropa Birliyindəkindən isə 2,4 dəfə yüksək, hər 1000 ha əraziyə düşən traktor sayı 29 ədəd olmuşdur ki, bu ABŞ-daki müvafiq göstəriciyə bərabər, Avropa Birliyindəkindən 3,6 dəfə aşağı, hər 100 işçiyə düşən traktor sayı isə 10 ədəd olmuşdur ki, bu da ABŞ-daki müvafiq göstəricidən 18,2 dəfə, Avropa Birliyindəkindən isə 7,2 dəfə aşağı göstəricidir və bu göstəricilər Azərbaycan Respublikası üzrə daha da aşağı səviyyədə olmuşdur¹⁷.

Nəhayət, 1990-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan da daxil olmaqla Sovetlər Birliyindən ayrılan bütün ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesləri başlamış və bu proses əhalinin orta hesabla 45%-nin yaşadığı kənd yaşayış məskənlərini və ümumi məşğuluqdakı payı orta hesabla 30%, ÜDM-dəki payı isə 25% olan aqrar sektoru da əhatə etmişdir. Bu zaman mövcud qeyri-səmərəli aqrar sektorun səmərəli bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidən qurulması dövlət tərəfindən aparılan islahatlar qarşısında makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyələrdə bir sıra məsələlərin həll edilməsini zərurətə çevirmişdir ki, bunlar da ümumi şəkildə 4 №-li cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl № 4: Aqrar sektorda aparılan islahatların hədəfləri

İstiqamətlər	İslahatdan əvvəl	İslahatdan sonra
İstehsal	İstehsalın məqsədi mərkəzi qaydada təyin edilir	İstehsal qərarları azad şəkildə təsərrüfatlar tərəfindən verilir
Qiymətlər	Mərkəzləşdirilmiş qaydada təyin edilir	Liberallaşdırılmışdır
Maliyyə	Daim dövlət yardımları var və borclar tez-tez silinir	Sərt büdcə məhdudluğu hakimdir
İstehsal faktorları, satış, emal	Dövlət müəssisələrinin inhisarındadır	a) Özəlləşdirilmişdir b) İnhisarsızlaşdırılmışdır
Resurslar üzərində mülkiyyət forması	Dövlət, kollektiv	Özəlləşdirilmişdir
Təsərrüfatların strukturu	a) İri miqyaslı b) Kollektiv təşkilatlanma	a) Kiçik miqyaslı b) Fərdiləşdirilmiş

Göründüyü kimi aqrar sektorda aparılan islahatlar bir sıra mühüm hədəfləri özündə ehtiva edir. Lakin bu prosesin uğurla başa vurulması aparıcı qüvvə olan dövlətin öz üzərinə düşən vəzifələri lazımcına yerinə yetirməsindən çox asılıdır. Bu baxımdan aqrar islahatların yuxarıda göstərilən hədəflərini nəzərə alaraq keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin aqrar siyasətinin qarşısında duran başlıca vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1. Aqrar bazarın liberallaşdırılması:** Aqrar sektorda istehsal olunan məhsulların və istifadə edilən resursların bölüşdürülməsində komanda iqtisadiyyatına xas olan dövlət

¹⁷Rəqəmlər "Land Policies and Evolving Farm Structures in Transition Countries" (Zvi Lerman, Csaba Csaki, and Gershon Feder, World Bank, January, 2002) adlı çalışmadan götürülmüşdür;

inhisarını aradan qaldıraraq bu funksiyanın azad bazarlara ötürülməsini nəzərdə tutur. Əsas tədbirləri də qiymətlərin və ticarətin liberallaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalçı və istehlakçılara olan subsidiyaların məhdudlaşdırılmasıdır. Bu zaman dəyişən qiymətlər, gəlirlər və digər monetar kəmiyyətlər istehsalçı və istehlakçıların bazar qərarlarını müəyyənləşdirən əsas faktora çevrilməklə ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalı, istehlakı və ticarətinin həcm və strukturunun daima dəyişməsinə səbəb olur;

2. **Aqrar sektorda yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması:** Buraya dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan obyektlərin müəyyənləşdirilməsi, torpaq islahatı və onun nəticəsində dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətli torpaqların ayrılması, meliorasiya və su təsərrüfatı müəssisələri üzərində mülkiyyət münasibətlərini dəyişdirməklə onlardan istifadənin mütərəqqi formalarının təsbit olunması, kənd təsərrüfatı emal müəssisələrinin və infrastruktur obyektlərinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, sosial infrastruktur obyektlərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması, istehlak kooperasiyalarının islahatı kimi məsələlərin yerinə yetirilməsi aiddir;
3. **Aqrar təsərrüfatların restrukturizasiyası:** Özəlləşdirmə və torpaq islahatı kimi tədbirlərlə aqrar təsərrüfatlarda mülkiyyət münasibətləri, təşkilatlanma, idarəçilik formalarının və istehsal üsulunun kökündən dəyişdirilməsini və bununla da səmərəliliyin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman kolxoz və sovxozların bazasında və dövrüyyəyə cəlb olunmuş yeni torpaqlar üzərində xüsusi mülkiyyətli fermer təsərrüfatları və yardımçı təsərrüfatlar, birgə mülkiyyət hüququna əsaslanan müştərək təsərrüfatlar, kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri və dövlət mülkiyyətinə əsaslanan dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri və səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması əsas məsələlərdəndir;
4. **Aqrar sektorda komməriya infrastrukturunun yaradılması:** Bazar orientasiyalı, səmərəli işləyən kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının ehtiyaclarını ödəyən özəl və dövlət institutlarının və ya xidmətlərinin yaradılmasından ibarətdir. Buraya aqrar bank, sığorta və digər kredit institutlarının, bazar informasiya sistemlərinin, təchizat, bölüşdürmə və satış sistemlərinin, bazar subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq infrastrukturunun yaradılması kimi məsələlər daxildir;
5. **Aqrar bölmədə dövlət təminatı sisteminin yaradılması:** Aqrar sektorda sosialist dövlətinə xas olan sərt inzibati-amirlik idarəetmə sistemindən bazar prinsiplərinə əsaslanan və bütün ölkələrə xas olan aqrar sektorun dövlət təminatı sistemini özündə birləşdirən iqtisadi idarəetmənin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman aqrar infrastruktur müəssisələrinin inkişafı, bir sıra vergi güzəştləri və maliyyə yardımlarının tətbiq edilməsi, aqrar bazarın tənzimlənməsi, kənd əhalisinin sosial müdafiəsi, aqrar bölmə mütəxəssislərinin hazırlanması, sektorun elmi təminatı kimi məsələlər ön plana çıxır;

Beləlikə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən görüldüyü kimi istər stabil, istərsə də keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin aqrar siyasətinin qarşısında mühüm vəzifələr dayanır. Bu vəzifələrin lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsi isə mövcud hökumətin istifadə etdiyi aqrar siyasət mexanizmləri və onların düzgün seçilməsindən daha çox asılıdır.

II. Dövlətin aqrar siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

2.1 Aqrar siyasətin həyata keçirilməsində istifadə olunan başlıca mexanizmlər

Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadiyyatın bütün sferalarında olduğu kimi aqrar münasibətlərin tənzimlənməsində də yeni forma və metodların işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu zaman azad bazarın əsas atributları olan istehsal azadlığı, qiymət azadlığı, xüsusi mülkiyyət prioritet olmaqla mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi, azad rəqabət, müqavilə, əmək növünü seçib işləmək, fəaliyyətdən əldə olunan gəlirin xərclənməsi, mülkiyyət əldə etmək və informasiya əldə etmək azadlıqları, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin minimumlaşdırılması kimi prinsiplərin gözlənilməsi ilə yanaşı aqrar sektorda dövlətin proteksionist fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prinsipi də təmin edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatında aqrar sektorun dövlət səviyyəsində idarə olunması dövlət idarəetmə orqanlarının aqrar siyasət çərçivəsində işləyib hazırlayaraq həyata keçirdiyi müxtəlif üsul və mexanizmlərlə reallaşdırılır:

1. **Normativ-hüquqi aqtların qəbul olunması;**
2. **Maliyyə-kredit mexanizmləri;**
3. **Dövlət investisiyaları və dövlət sifarişləri;**
4. **Dövlət sahibkarlığı;**
5. **Proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma;**

Ümumi şəkildə tənzimləmə metodları adlandırma biləcəyimiz bu üsul və mexanizmlər xarakter etibarilə birbaşa və dolaylı metodlara bölünürlər.

Birbaşa metodlar dövlətin inzibati-imperativ xarakterinə əsaslanmaqla aqrar münasibətlərin tənzimlənməsinə birbaşa müdaxiləni nəzərdə tutur. Məs, aqrar sektorda bəzi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən tətbiq edilən lisenziyalaşdırma mexanizmi kimi; daha çox üstünlük verilməsi məqsədə uyğun olan dolaylı metodlar isə əsasən pul-kredit və büdcə-vergi mexanizmlərindən istifadə edərək tələb, təklif və qiymət səviyyəsinə təsir etməklə aqrar münasibətlərin lazımı istiqamətdə tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Məs. fermerlərin bir sıra vergilərdən azad edilməsi və ya güzəşt əldə etməsi kimi;

Normativ-hüquqi aqtların qəbul olunması

Aqrar siyasətin həyata keçirilməsində istifadə edilən əsas mexanizmlərdən biri mülkiyyət və sahibkarlıq münasibətləri üzrə tətbiq edilən **normativ-hüquqi aqtların** qəbul edilməsidir. Belə ki, təsərrüfatdaxili və təsərrüfatxarici olmaqla iki böyük münasibətlər blokunu özündə birləşdirən aqrar münasibətlər sisteminin tənzimlənməsi zamanı normativ-hüquqi aqtların qəbulundan geniş istifadə edilir. Xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində bu sahədə qəbul olunmuş normativ - hüquqi aqtlar həyata keçirilən transformasiya prosesinin həm vasitəsi (tənzimləmə aləti), həm də bir növ nəticəsi rolunda çıxış edir. Belə ki, qəbul edilən hər bir yeni normativ-hüquqi aqt və ya ona edilmiş əlavə və dəyişikliklər bir tərəfdən yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən inkişaf edən yeni iqtisadi münasibətlər sistemi yeni

normativ aqtların qəbulunu və ya onlarda müəyyən dəyişiklik edilməsini zəruri edir. Bu zaman normativ-hüquqi aqtların tənzimləmə obyektini kimi aqrar təsərrüfatlarda torpaq üzərində mülkiyyət və ondan istifadə hüquqları, yaradılan əmlak üzərində ümumi və fərdi mülkiyyət hüquqlarının təsbiti, əməyin təşkili, əmək intizamı, əməyin ödənilməsi və mühafizəsi sferasında yaranan münasibətlər, təşkilatı-idarəetmə ilə bağlı münasibətlər, müqavilə münasibətləri, büdcə-vergi münasibətləri, mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı digər şəxslərlə yaranan münasibətlər və üçüncü şəxslərlə bağlı delikt münasibətləri çıxış edir¹⁸.

Ölkəmizdə də aqrar münasibətlərin transformasiyası prosesində normativ-hüquqi aqtların qəbul olunması metodundan geniş istifadə edilmişdir. Bu aqtların bir qismi bütövlükdə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsindən irəli gələn aqtlar olduğu halda, bir qismi də birbaşa aqrar münasibətlərin tənzimlənməsi və aqrar islahatların həyata keçirilməsi məqsədilə qəbul olunmuşdur ki, onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: **"Aqrar islahatların əsasları haqqında"**(18.02.1995), **"Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında"**(18.02.1995), **"Torpaq islahatı haqqında"**(16.07.1996), **"Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerqurluğu haqqında"**(22.12.1998), **"Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında"**(18.06.2002), **"Meliorasiya və irriqasiya haqqında"**(05.06.1996), **"Sovxozların, kolxozların və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan digər hüquqi və fiziki şəxslərin (emal müəssisələrindən başqa) vergi borclarının silinməsi haqqında"**(26.03.1999), **"Torpaq bazarı haqqında"**(07.05.1999), **"Torpaq icarəsi haqqında"**(11.12.1998), **"Balıqçılıq haqqında"**(27.03.1998), **"Bitki karantini haqqında"**(23.04.1996), **"Bitki mühafizəsi haqqında"**(03.12.1996), **"Damazlıq işi haqqında"**(26.05.1996), **"Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında"**(27.11.2001), **"Seleksiya nailiyyətləri haqqında"**(15.11.1996), **"Taxıl haqqında"**(16.06.2000), **"Tütün və tütün məmulatı haqqında"**(08.06.2001), **"Toxumçuluq haqqında"**(11.03.1997), **"Üzümçülük və şərabçılıq haqqında"**(19.10.2001), **"Torpaqların münbitliyi haqqında"**(30.12.1999), **"Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında"**(24.03.2000), **"Su Məcəlləsi"**(26.12.1997), **"Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında neft məhsullarının güzəştli satışı barədə"**(26.03.1999, NK, 49 №-li qərarı) və.s

Maliyyə-kredit mexanizmləri

Aqrar sektorda dövlət təminatının həyata keçirilməsində ən təsirli mexanizm kimi **maliyyə-kredit** mexanizmləri çıxış edir. Ümumilikdə maliyyə-kredit mexanizmləri iqtisadiyyatda mühüm olan inflyasiya, işsizlik, faiz dərəcələri, valyuta kursları, tədiyyə balansını kimi makroiqtisadi göstəricilərin əlverişli səviyyədə saxlanmasını təmin etməklə yanaşı onun kredit, vergi-gömrük və qiymət mexanizmlərindən aqrar sektorun tənzimlənməsində geniş istifadə edilir. Bu sahədə dövlət fermerlər üçün ucuz kredit resurslarının təmin edilməsi, onlara bir sıra vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi, ixarcın subsidiyalaşdırılması və kreditləşdirilməsi, yerli istehsalı qorumaq üçün idxal vergiləri və kvotalarının müəyyənləşdirilməsi, istehsal olunmuş məhsullara minimum və ya maksimum qiymət hədlərinin qoyulması kimi tədbirləri həyata keçirir. Bu

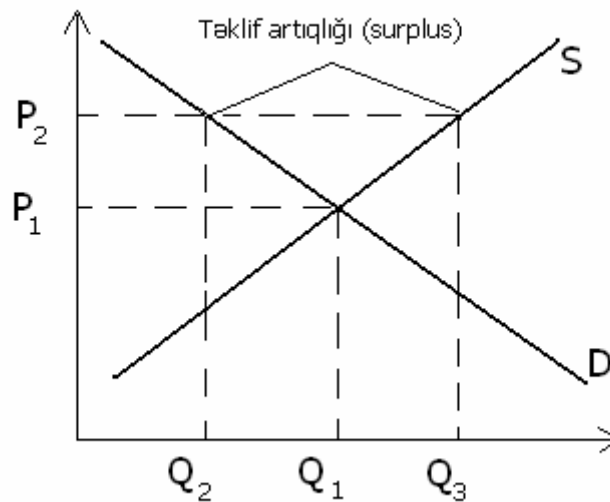
¹⁸L.T. Axundzadə, A.Ə. Əsədov, **"Aqrar Hüququ"**, Bakı, "Qanun", 2003, səhifə: 41-54;

zaman əsas məsələ fermerlərin gəlirlərini müəyyən səviyyədə qorumağa imkan verən qiymət siyasətinin həyata keçirilməsidir ki, onun da aşağıdakı formaları mövcuddur¹⁹:

- a) Qiymət səviyyəsinin qorunması (price support);
- b) Təklifi məhdudlaşdırmaqla qiymət səviyyəsinin qorunması(restricting supply);
- c) Hədəf qiyməti və aradakı fərqi ödənilməsi(target prices and deficiency payments);
- d) İkili qiymət mexanizmi(dual price system);

a) Qiymət səviyyəsinin qorunması (price support): Bu mexanizm kənd təsərrüfatı məhsullarına dövlət tərəfindən təyin edilən minimum qiymət səviyyəsinin qorunmasına xidmət edir. Mexanizmi daha aydın görmək üçün aşağıdakı tabloya nəzər yetirək:

Qrafik №1: Qiymət səviyyəsinin qorunması (price support) mexanizmi

Qrafikdə P – məhsulun qiyməti, Q – məhsulun istehsal miqdarı və ya təklifi, S – təklif əyrisi, D – tələb əyrisidir.

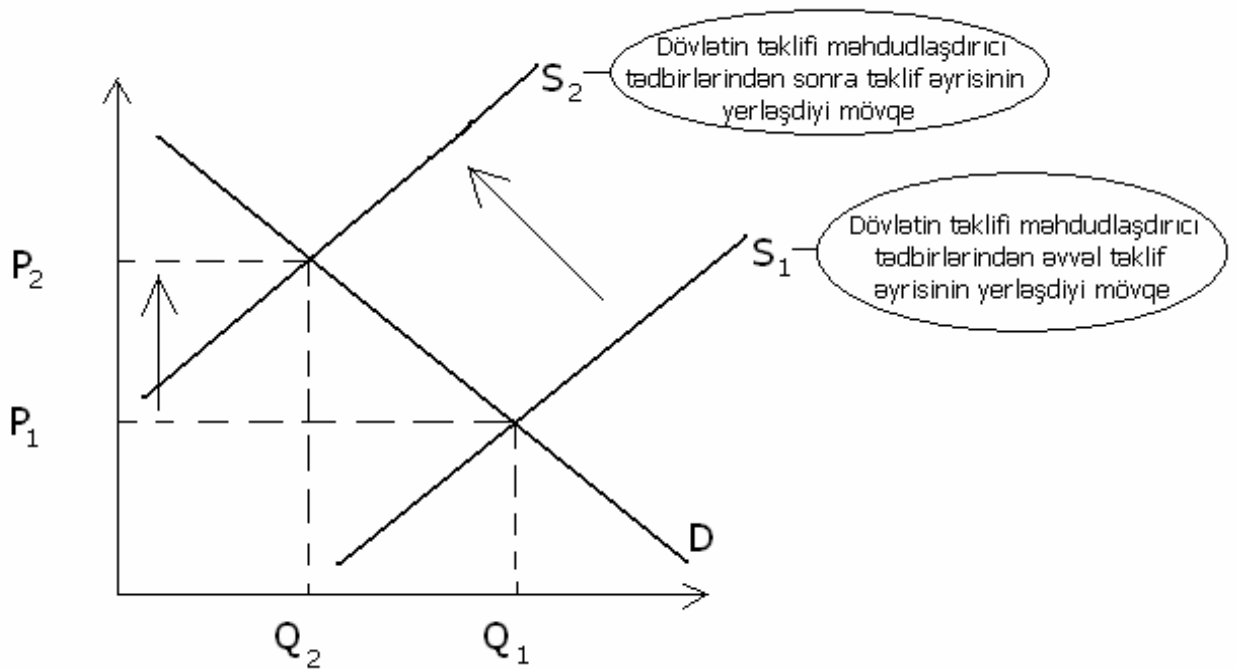
Fərz edək ki, dövlət buğdanın hər tonu üçün P2 səviyyəsində minimum qiymət təyin etmişdir və bu qiymətlə bazarda Q2 miqdarında buğda reallaşdırmaq mümkün olur. Əgər qiymət P1 səviyyəsində olarsa, o zaman tələb və təklif əyriləri təklifin Q1 səviyyəsində olduğu miqdarda kəşişirlər və P1 tarazlıq qiyməti olar. Lakin P1 qiymət səviyyəsində təklif olunan məhsulun hamısı satılsa da, bu qiymət səviyyəsi dövlətin təyin etdiyi minimum qiymət səviyyəsindən aşağıdır və dövlətin təyin etdiyi qiymət səviyyəsində istehlakçılar yalnız Q2 miqdarında buğda alacaqlar və bu da istehsal olunmuş məhsulların hamısının satılmaması ilə nəticələnir və təklif artıqlığı yaranır(surplus). Fermerlər isə məcbur olurlar ki, əllərində qalmış artıq məhsulu ucuz qiymətə satsınlar. Bu zaman dövlət qiymətlərin təyin olunan P2 səviyyəsində saxlanılması və istehsal olunan məhsulların hamısının reallaşması üçün yaranan təklif artıqlığını (surplus) təyin etdiyi qiymətdən dövlət ehtiyat fondu üçün satın alır və nəticədə tələb və təklif təyin olunmuş P2 qiymət səviyyəsində tarazlıq əldə edir.

b) Təklifi məhdudlaşdırmaqla qiymət səviyyəsinin qorunması (restricting supply): Gördüyümüz kimi fermerlərin əksər problemlərinin başında öz məhsullarının

¹⁹Daha ətraflı bax: “**Economics**”, Fourth edition, Roger A. Arnold, California State University, San Marcos, South-Western College Publishing, Ohio, 1998, səhifə: 581-586;

ümumi təklif həcminə nəzarət edə bilməmələri və onu düzgün qiymətləndirə bilməmələridir. Məhz belə olduqda əksər hallarda istehsal etdikləri məhsulları istədikləri qiymətə reallaşdırı bilmirlər və bu da onların gəlirlərinə təsir göstərir. Bu baxımdan dövlətin tətbiq etdiyi digər bir mexanizm kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi təklifini məhdudlaşdıraraq fermerlər üçün təyin etdiyi minimum qiymət səviyyəsini qoruyub saxlamaqdır. Adı çəkilən mexanizmi əyani şəkildə təsvir etmək məqsədilə aşağıda hazırladığımız 2 № - li qrafikə diqqət yetirək:

Qrafik № 2: *Təklifi məhdudlaşdırmaqla qiymət səviyyəsinin qorunması mexanizmi (restricting supply)*

Qiymət siyasətinin bu formasında dövlət daha əvvəlkində olduğu kimi qiymətin aşağı düşməsinə imkan verən təklif artıqlığını (surplus) satın almır, sadəcə əvvəlcədən təklifi məhdudlaşdıraraq onun yaranmasının qarşısını alır. Nəticədə Q_1 miqdarında istehsal olunacaq məhsul nisbətən az, Q_2 miqdarında istehsal olunur, lakin dövlətin müəyyənləşdirdiyi yüksək P_2 qiymət səviyyəsində reallaşdırılır. Təcrübədə bu məhdudlaşdırmanın üç forması tətbiq edilmişdir: 1) Əkilən ərazilərin məhdudlaşdırılması; 2) Satış kvotalarının təyin edilməsi; 3) Torpaq banklarının yaradılması;

Əkilən ərazilərin məhdudlaşdırılması (acreage allotment system) ilə ümumi məhsul istehsalının aşağı salınması zamanı dövlət ayrı-ayrı fermerlər üçün hər il əkilən ərazilərinin nə qədər azaldılması ilə bağlı öhdəliklər qoyur. Nəticədə bazara təklif olunan məhsulun həcmi potensial səviyyədən aşağı olur ki, bu da qiymətlərin müəyyən səviyyədə saxlanılmasına imkan verir.

Satış kvotalarının təyin edilməsi (marketing quota system) zamanı isə əkilən ərazilər məhdudlaşdırılmır, sadəcə fermerlərin bazara çıxardıqları məhsulların həcminə müəyyən kvotalar tətbiq edilir ki, bu da dolayı yolla fermerləri öz istehsallarını azaltmağa məcbur edir.

Təklifi məhdudlaşdırıcı digər bir addım isə dövlət tərəfindən **torpaq banklarının** (soil bank) yaradılmasıdır. Bu sistemin birincidən əsas fərqi odur ki,

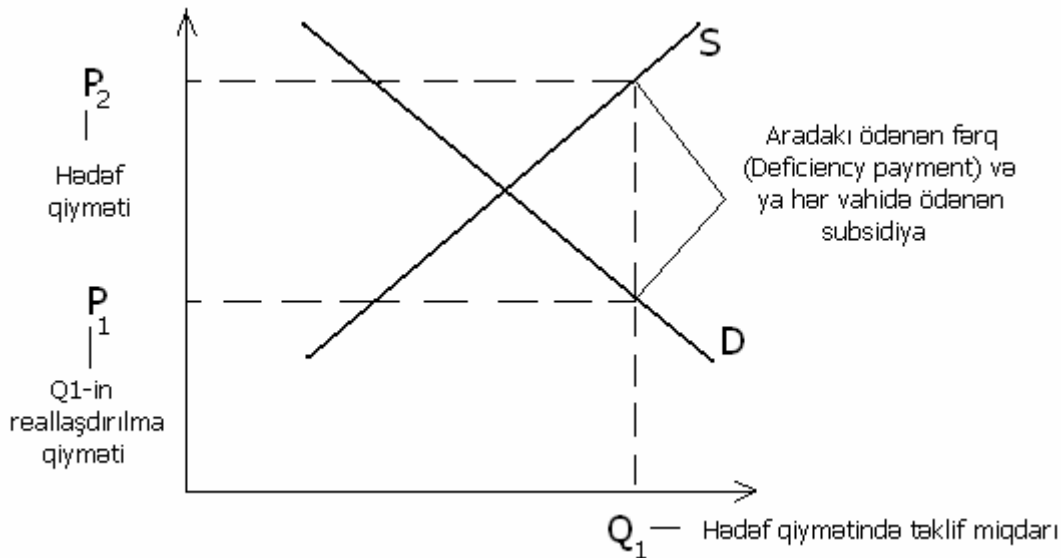
fermerlərə birbaşa pul ödənərək onların torpaqlarının bir hissəsi əkindən kənarlaşdırılır. Lakin hər iki sistemdə də fermerlər əsasən qeyri-məhsuldar torpaqlarını əkindən ayırırlar.

c) Hədəf qiyməti və aradakı fərqin ödənilməsi (target prices and deficiency payments): Qrafikdən görüldüyü kimi dövlət məhsullar üçün konkret hədəf qiyməti və ya qərant olunmuş qiymət(P_2) müəyyənləşdirir və fermerlər də bu qiymətə uyğun məhsul təklif(Q_1) edirlər. Lakin istehlakçılar bu qiymətlə təklif olunan məhsulu satın almırlar. Onlar yalnız P_1 kimi aşağı qiymət səviyyəsində təklif olunan məhsulun hamısını satın alırlar. Bu isə fermerlərin gəlirlərini xeyli azaldır. O zaman dövlət fermerlərə təklif edir ki, məhsullarını istənilən qiymətə reallaşdırsınlar və əgər hədəflənən qiymətdən aşağı satsarlarsa, aradakı fərq dövlət tərəfindən subsidiya şəklində onlara ödənəcəkdir. Beləliklə, ödənen subsidiya miqdarı belə hesablanıla bilər:

$$Q_1 \times (P_2 - P_1)$$

Aydın olur ki, bu mexanizmdə istehlakçılar kənd təsərrüfatı məhsullarını yüksək qiymətə almağa məcbur olurlar, təklif artıqlığı yaranmır və dövlət də onu ehtiyat fonduna satın almır. Sadəcə ödənen subvensiya vergi ödəyicilərinin yükünü artırır.

Qrafik № 3: Hədəf qiyməti və aradakı fərqin ödənilməsi mexanizmi

d) İkili qiymət mexanizmi (dual price system): Bu mexanizmdə planlaşdırma və azad bazar mexanizmi birgə fəaliyyət göstərir. İkili qiymət mexanizmində dövlət fermerlər qarşısında, fermerlər də dövlət qarşısında öhdəlik götürür. Öhdəliyə görə dövlət fermerin istehsal etdiyi məhsuldan əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş miqdar və qiymətdə tədarük edir. Əgər fermerin əlavə məhsulu qalarsa, ona imkan verilir ki, qalan hissəni azad bazarda mövcud sərbəst qiymətlər səviyyəsində reallaşdırsın. Bu sistemdə dövlət öz ehtiyat fondunu formalaşdırır və fermerlər üçün sabit qiymətli bazar qismində çıxış edir.

Son illər qiymətlə bağlı həyata keçirilən bu mexanizmlərin bir qədər azaldığı və yeni bir sistemin, **Birbaşa Gəlir Ödəməsi**²⁰ (direct income payment) sisteminin geniş yayıldığı müşahidə olunur. Bu sistemə görə artıq qiymət dəstəkləmələri və təklifin məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər azaldılır və konkret təyin olunmuş təsərrüfat subyektlərinə illik birdəfəlik maliyyə yardımı göstərilir və bu zaman yardımlar məhsula

²⁰Bax: Aziz Babacan, "Genel tarım politikaları çərçevesində doğrudan gelir ödemeler sistemi", TC Devlet Planlama Teşkilatı, Aralık, 1999, <http://ekutup.dpt.gov.tr/babacana/gelirode.pdf> ;

görə deyil, istehsalçıya verilir və qiymətlər bazar tərəfindən sərbəst müəyyənləşir. Sadəcə fermer əvvəlcədən dövlət tərəfindən nə qədər yardım alacağını bilir və istehsalını da elə istiqamətdə qurur ki, zərər çəkməsin.

Aqrar sektorda maliyyə-kredit mexanizmlərinin isifadə olunduğu digər mühüm bir istiqamət fermer təsərrüfatlarında istehsal xərclərini dolayı yolla aşağı salmaqdır. Bu zaman dövlət xüsusi ixtisaslaşdırılmış aqrar banklar vasitəsilə fermerlərə güzəştli **kredit** imkanları yaradır, gübrə, toxum kimi **xammal subvensiyaları** tətbiq edir, istehsal etdikləri məhsulların **sığortalanmasını**, **anbarlaşdırılmasını** həyata keçirir, onların tanidilməsi üçün **marketing-reklam** sahəsində yardımlarını göstərir, **elmi-texniki** və **informasiya** dəstəyi təmin edir.

Maliyyə-kredit mexanizmlərinin digər mühüm bir növü vergi və gömrük vasitələridir. Belə ki, dövlət aqrar sektorun cəzbediciliyini artırmaq məqsədilə bəzən **vergi və gömrük güzəştləri** təyin edir, yerli fermerlərin qorunması məqsədilə əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına yüksək **idxal vergiləri** və kvota, yüksək keyfiyyət standartları kimi **qeyri-tarif məhdudiyətləri** tətbiq edir.

Bu gün Respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalçıları istehsal etdikləri məhsulları birbaşa və topdansatış ticarət şəbəkələri vasitəsilə azad bazarlarda, tələb və təklif əsasında formalaşan **sərbəst qiymətlərlə** reallaşdırırlar. Bəzi məhsulların istehsalı, satışı və qiymət səviyyəsi ilə bağlı isə dövlət xüsusi siyasət həyata keçirdiyindən bəzən onların reallaşdırılması fərqli qaydalarla da həyata keçirilə bilər. Məsələn, "**Taxil haqqında**"(16.06.2000) AR Qanununun 8-ci maddəsinə görə fəvqəladə hallarda istehlakçıların taxil məhsullarına olan tələbatını ödəmək, dövlət taxil ehtiyatlarını formalaşdırmaq, beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək və lazım gəldikdə, daxili taxil bazarında kəskin qiymət dəyişmələrinin qarşısını almaq məqsədilə AR-də **Dövlət Taxil Fondu** fəaliyyət göstərir. Əsasən taxil birjası vasitəsilə yerli istehsal, zərurət yarandıqda isə idxal hesabına formalaşan bu fonda taxil tədarük etmək məqsədilə dövlət sifarişçi orqanları hər il təminatlı minimum qiymətlərlə taxil tədarükü barədə KİV-də elan dərc etdirirlər və istehsalçılarla (malgöndərənlərlə) əvvəlcədən müqavilə bağlayırlar. Tədarük zamanı taxil birjasında faktiki qiymətlər yüksək olduqda, tədarük edilən taxılın qiymətinin təminatlı minimum həddinə müvafiq əlavələr edilir. Bu zaman müqavilə əsasında yerli istehsalçılardan tədarük edilən taxılın dəyərinin 30%-dən az olmayan hissəsinin avans qaydasında əvvəlcədən ödənilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkədə aqrar sektorun **kredit resursları** ilə təminatı Milli Bankdan bu xidməti həyata keçirmək üçün xüsusi lisenziyaya malik kommersiya bankları və digər kredit təşkilatları tərəfindən təmin edilir. Kreditlər təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətləri ilə bağlı hazırladıqları biznes-plan və kreditin alınması üçün zəruri təminatı ifadə edən əmlakın kredit təşkilatına təqdim edilməsi ilə əldə edilir. Bir sözlə kredit təşkilatı ilə təsərrüfat subyekti arasında biri kreditlə bağlı münasibətləri tənzimləyən kredit, digəri isə girovla bağlı münasibətləri tənzimləyən girov müqaviləsi olmaqla iki ayrı müqavilə bağlanır. Hal-hazırda 40-dan çox kommersiya bankı ilə yanaşı sahibkarları kredit resursları təmin etmək məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu fəaliyyət göstərir. Əsasən dövlət büdcəsindən maliyyələşən Fond öz vəsaitlərini müsabiqə yolu ilə seçilmiş 14 müvəkkil bank vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinə paylayır. Bu banklar həmin vəsaitləri öz adlarından, öz riskləri hesabına və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı öncül istiqamətlər üzrə real, perspektivli və investisiya marağı doğuran layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldirlər. Fondun kreditləri aşağıdakı şəkildə differensiallaşdırılmışdır:

- 1000 \$ ekvivalentinədək – mikrokreditlər;
- 1000 \$ -10000 \$ ekvivalentinədək – kiçik həcmli kreditlər;
- 10000 \$-30000 \$ ekvivalentinədək – orta həcmli kreditlər;

- 30000 \$-100000 \$ ekvivalentinədək – böyük həcmli kreditlər;
Kredit vəsaitləri ən çoxu 5 il müddətinə verilir və istifadə müddətlərinin ilk 2/3 dövrünə güzəşt müddəti müəyyən edilir ki, bu müddət ərzində də sahibkarlar ancaq faiz borclarını ödəyirlər. Faizin illik dərəcələri aşağıdakı şəkildə təyin edilmişdir:
- KİV-in inkişafı layihələrinin müəyyənləşdirilməsi üzrə kredit məbləğinin 0,5%-i həcmində;
- İstehsal və emal yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi üzrə kredit məbləğinin 2%-i həcmində;
- Qeyri-istehsal sahələri üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsi üzrə kredit məbləğinin 4%-i həcmində;
- Mikrokreditlər üzrə kredit məbləğinin 1,5%-i həcmində;

Müvəkkil banklar isə bu faiz dərəcələrinə özlərinin faiz dərəcələrini əlavə edirlər və bu yuxarıdakı kredit dərəcələri də daxil olmaqla 7%-i (KİV üzrə 5%-i) aşmamalıdır. Beləliklə, aqrar sahibkarlar illik maksimum 7%-lik dərəcə ilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kredit resurslarından istifadə edə bilirlər.

Kənd təsərrüfatında istifadə edilən istehsal faktorlarından **maşın və avadanlıqlar** bu sektorda məhsuldarlığın artırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Yük avtomobilləri, traktorlar, pambıq və taxılığın maşınları, silos və yemiyən kombaynlar kimi texniki vasitələri əhatə edən bu məhsullar onların istehsalı, satışı və lizinqi ilə məşğul olan bazar subyektləri ilə bağlanan müvafiq müqavilələr vasitəsilə təmin edilir. Bu zaman linq firmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ölkəmizdə aqrar istehsalçılar hələ yüksək kapitalla malik olmadığından onlar bu kifayət qədər bahalı texnikanı satın almaq imkanına malik olmurlar və bunların əksəri mövsümü istifadə edilən texnika olduğundan çox vaxt onların icarəyə götürülməsi daha sərfəli variant kimi çıxış edir. Doğrudan da statistikaya nəzər saldıqda görürük ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas istehsal fondlarının strukturunda bina, tikili və ötürücü qurğuların xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 44,8%-dən 2003-cü ildə 81,9%-ə yüksəlmiş halda, maşın və avadanlıqların payı 18,4%-dən 10,2%-ə, nəqliyyat vasitələrinin payı isə 6,4%-dən 3,8%-ə enmişdir. Bu məqsədlə 23 oktyabr 2004-cü il tarixli prezident sərəncamına əsasən yaradılmış **"Aqrolinq"** Açıq Səhmdar Cəmiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarət zərfi 100% dövlətə məxsus olan bu cəmiyyət dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına kənd təsərrüfatı texnikasının linq yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslərə icarəyə verilməsini və ya satılmasını təmin edir. Cəmiyyətin fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə 5 ilə qaytarılmaq şərtilə dövlət büdcəsi layihələrində 2005-ci ildə 100 mlrd. manat və 2006-cı ildə 150 mlrd. manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuş, linq müqaviləsinin obyektı olan qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş təsnifat üzrə əsas vəsaitə aid daşınar əşyaların isə idxal gömrük rüsumundan və idxal zamanı ƏDV-dən azad olunması həyata keçirilmişdir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi kənd təsərrüfatında istehsal yüksək risqlilik şəraitində davam etdiyindən aqrar təsərrüfatlar **sığorta** kompaniyalarının xidmətlərindən də tez-tez istifadə edirlər. 2004-cü ilin məlumatına görə ölkəmizdə 22-i milli, 7-i müştərəklə olmaqla 29 sığorta kompaniyası fəaliyyət göstərir ki, bunların da aqrar sektordakı fəaliyyəti çox zəifdir. Bu sektorda sığorta fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə 18 iyun 2002-ci ildən **"Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında"** AR Qanunu fəaliyyət göstərir. Aqrar istehsalçılar öz əmlaklarının sığortalanmasının sığorta kompaniyaları ilə bağladıkları könüllü müqavilələr vasitəsilə həyata keçirirlər. Bu zaman sığortalı tərəfindən sığorta kompaniyasına (sığortaçı) ödəniləcək sığorta haqqı sığortaçı tərəfindən təyin edilən sığorta tarifləri əsasında hesablanır, sığorta hadisəsi (təbii fəlakət və ya digər hallarda) baş verdikdə sığortaçı tərəfindən sığortalıya ödəniləcək vəsaitin maksimum həddini göstərən sığorta məbləği isə belə hesablanır:

- Bitkilər üzrə onların məhsulunun dəyərini azı 70%-i məbləğində;
- K/t heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzdərili vəhşi heyvanlar, arı ailələri üzrə hüquqi şəxslərdə-onların balans dəyərini, fiziki şəxslərdə isə bazar qiymətinin azı 80%-i məbləğində;
- K/t təyinatlı bina, tikili, qurğu, avadanlıq, maşın, nəqliyyat vasitəsi və digər əmlak üzrə bazar qiymətinin tam məbləğində;

Qanunda kənd təsərrüfatı istehsalçılarında sığorta haqqlarının ödənilməsi sahəsində dövlət yardımlarının ödənilməsi qaydaları da öz əksini tapmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar təsərrüfatların büdcə ilə münasibətləri də yenidən qurulmaqdadır. Belə ki, təsərrüfatlar öz fəaliyyətlərində qanunla təyin edilmiş bütün vergi və gömrük rüsumlarını ödəməyə borcludurlar və müvafiq dövlət orqanları da bu ödənişin həyata keçirilməsinə nəzarət edirlər. Göstərilən münasibətlər əvvəllər ayrı-ayrı vergi və gömrük qanunları ilə tənzimlənsə də hal-hazırda 25 iyul 1997-ci ildən qüvvədə olan "**Gömrük Məcəlləsi**", 1 yanvar 2001-ci ildən qüvvəyə minən "**Vergilər Məcəlləsi**" və müvafiq il üçün hər il qəbul edilən "**Dövlət büdcəsi haqqında**" qanunlarla tənzimlənilir. "**Gömrük Məcəlləsi**" gömrük rejimləri, gömrük ödənişləri, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, valyuta nəzarəti, gömrük güzəştləri kimi bir sıra məsələləri tənzimləyir və hal hazırda hər bir təsərrüfat subyekti 0-15% arası gömrük rüsumlarını ödəyərək idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirə bilər və bu zaman ixrac olunan yerli məhsullar tamamilə gömrük rüsumundan azad edilmişdir. 2001-ci ildən qüvvədə olan "**Vergi Məcəlləsi**" isə ölkədə büdcə-vergi münasibətləri ilə bağlı qanunvericiliyin inkişafında növbəti bir mərhələ sayıla bilər. Vergi ödəyiciləri ilə dövlət vergi orqanları arasındakı münasibətlərin kompleks şəkildə tənzimlənməsini həyata keçirən bu məcəllə vergitutmanın formaları, vergi nəzarəti və onun formaları, vergilərin konkret növləri və onların tutulma qaydaları, vergi ödəyiciləri, vergi orqanlarının hüquq və vəzifələri, səlahiyyət və məsuliyyətləri konkret şəkildə öz əksini tapmışdır. Hal-hazırda Dövlət, Muxtar Respublika və Yerli(bələdiyyə) vergilərdən ibarət olan vergi sistemimizdə vergilər bilavasitə mənbədən və bəyannamə üzrə olmaqla iki formada tutulur. Dövlət vergilərinə fiziki şəxslərin gəlir, hüquqi şəxslərin mənfəət, əlavə dəyər, aksiz, hüquqi şəxslərin əmlak, hüquqi şəxslərin torpaq, tranzit yol, mədən, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergilər, Muxtar Respublika vergilərinə yol vergisi istisna olmaqla bütün Dövlət vergiləri, Yerli vergilərə isə fiziki şəxslərin torpaq, fiziki şəxslərin əmlak, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların əmlak vergiləri aiddir. Məcəllədə dövlət vergilərinin ən yüksək həddləri təyin edilmiş, lakin hər il Dövlət Büdcəsi Haqqında qanun qəbul edilərkən onların dərəcələrinə yenidən baxıla bilər. Bu prinsip Muxtar Respublika və Yerli vergilərə də aid edilir və həmin subyektlər də hər il bu dərəcələri yenidən müəyyən edə bilərlər. Aqrar sektorda hüquqi baxımdan sahibkarlıq fəaliyyəti hüquqi şəxs yaratmaqla və fiziki şəxs statusunda həyata keçirilə bildiyindən deyə bilərik ki, adı çəkilən vergilərin hamısı aqrar sektor təsərrüfatlarında tətbiq edilə bilər. Hal-hazırda əgər aqrar təsərrüfatçılıq hüquqi şəxs statusunda həyata keçirilirsə, müəssisə öz balans mənfəətindən 24% həddində mənfəət vergisi(əgər müəssisə bələdiyyə mülkiyyətindədirsə, onda həmin vergi bələdiyyə büdcəsinə köçürülür), əmlakının orta illik dəyərini 1%-i həddində əmlak vergisi, satışını həyata keçirdiyi aksizli məhsullar üzrə onların satış qiymətinə müxtəlif tariflərlə daxil edilən aksiz vergisi, əlavə dəyər vergisinə düşən iqtisadi əməliyyatlarının dəyərini 18%-i həddində ƏDV-i, yerin təkindən çıxardıqları faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq onların topdansatış qiymətinə daxil edilmiş 3-26% həddində mədən vergisi, sahib olduqları kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə 1 şərti bal üçün şərti maliyyə vahidinin 5%-i həddində, həyətyanı sahə torpaqları üçünsə hər kvadrat metrə regionlardan asılı olaraq şərti maliyyə vahidinin 1,0-5,5%-i həddində torpaq vergisi, mülkiyyətlərində olan minik

avtomobilləri üzrə mühərrikin hər kub santimetrinə görə şərti maliyyə vahidinin 1%-i, avtobuslar və digər nəqliyyat vasitələri üzrə 2%-i həddində illik yol vergisi, müqavilə ilə çalışdırdıqları işçilərinə verdikləri əmək haqqından ödəmə mənbəyində 14-35% arası tutulan fiziki şəxslərin gəlir vergisi, qanunla müəyyən edilən yolla sadələşdirilmiş sistem üzrə vergiyə cəlb ediləblərsə Bakı şəhəri üzrə ümumi dövriyyəsinin 4%-i, digər regionlarda isə 2%-i həddində sadələşdirilmiş sistem üzrə vergiləri ödəyirlər. Fiziki şəxs statusunda aqrar sahibkarlıqla məşğul olanlar isə mənfəət vergisindən başqa qalan bütün digər vergilərin ödəyicisi kimi çıxış edə bilirlər. Məcəllədə həm də vergi orqanlarının təsərrüfat subyektlərinin büdcəyə ödəməli olduqları vəsaitlərinin qanuna uyğun toplanılması məqsədilə iki formada vergi nəzarətini həyata keçirmələri nəzərdə tutulmuşdur. Kameral yoxlama adlanan birinci formada vergi orqanları yerlərə getmədən mükəlləf tərəfindən təqdim edilən vergi hesabatları və digər sənədlər üzərində həyata keçirildiyi halda, ikinci forma adlanan səyyar yoxlamada isə vergi orqanları yerlərə gedərək birbaşa vergi obyektləri üzərində nəzarəti həyata keçirirlər.

Ölkə aqrar sektorunda islahatlar başa çatdıqdan sonra sektora yönələn iqtisadi siyasət mexanizmlərində də müəyyən təkmilləşdirmələr həyata keçirilməyə başlanmışdır. Buraya aqrar sektor istehsalçılarında dövlət tərəfindən **güzəştli yanacaq** məhsullarının satılması, onların **borclarının silinməsi** və **vergi güzəştləri** kimi bir sıra tədbirlər aiddir. Hal-hazırda aqrar istehsalçılar 1 yanvar 2009-cu ilədək torpaq vergisi istisna olmaqla qalan bütün vergilərdən azad edilmişdir.

Dövlət investisiyaları və dövlət sifarişləri

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra əmtəə və xidmətlər istehsalını həyata keçirmək ya özəl bölmənin imkanları xaricindədir, ya onları lazımı səviyyədə həyata keçirə bilmirlər, ya da ümumiyyətlə bu işdə maraqlı deyillər. İctimai əmtəə və xidmətlər dediyimiz bu nemətlər əsasən infrastruktur sahələrini əhatə edir ki, onların da yaradılması birbaşa dövlət investisiyaları və dövlət sifarişləri vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət sifarişləri dövlətin investisiya fəaliyyətinin əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Çünki bu investisiyalar həyata keçirilərkən lazım olan bir sıra əmtəə və xidmətlər dövlət kontrakt sistemi çərçivəsində dövlət və ya özəl bölmə müəssisələri ilə bağlanmış müqavilələr vasitəsilə təmin edilir. Bu zaman ən geniş yayılmış mexanizmlərdən biri də tenderlərin keçirilməsidir.

Bu baxımdan aqrar sahədə dövlət investisiyaları **suvarma** sistemlərinin inkişafı, meliorasiya-irriqasiya işlərinin, **enerji** təminatının yaxşılaşdırılması, **təbii fəlakətlərin** qarşısının alınmasına və ya onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönələn tədbirlərin, **karantin xidmətinin**, ölkədə mövcud **qida standartlarının** təyin edilməsi və onların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin, **aqrar elmin** inkişafı, bu sahədə elmi araşdırmaların aparılması işlərinin, fermerlərin maariflənməsi üçün **informasiya sistemlərinin** genişləndirilməsi kimi bir sıra ictimai xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətlərinə yönəldilir.

Ölkəmizdə aqrar sektora istiqamətlənmiş dövlət investisiyaları və dövlət sifarişləri çox simvolik rəqəmlərlə ifadə olunsa da, qeyd edə bilərik ki, bu əsasən aqrar infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində sərf olunur. Hal-hazırda dövlət investisiyaları və satınalmaları həyata keçirilərkən təşkil olunan tenderlər "**Dövlət satınalmaları haqqında**"(27.12.2001) AR Qanununa müvafiq olaraq aparılır. Bu zaman investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının

dövlət tərəfindən satın alınması məqsədilə təşkil olunan tenderlərin şərtlərində yerli istehsalçılara güzəştlərlə bağlı maddələrin olması da mümkündür.²¹

Dövlət sahibkarlığı

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar siyasətin həyata keçirilməsi prosesində dövlət sahibkarlığı mexanizminin də mühüm rolu vardır. Dövlət mülkiyyətli müəssisələrin həyata keçirdikləri dövlət sahibkarlığı əsasən aqrar sektora yönəlmiş yardım siyasətini icra etməkdə instutsional vahidlər kimi çıxış edirlər. Bunların tərkibinə müxtəlif istiqamətli infrastruktur xidmətlərini həyata keçirən müəssisələrlə yanaşı, mövcud dövlət siyasətinə uyğun yaradılmış, aqrar sektoru kreditlə, xammal və yanacaq təmin edən, onlara anbarlaşdırma xidməti göstərən, kənd təsərrüfatı məhsullarını təyin edilmiş qiymətlərlə tədarük edib, sonradan müxtəlif bazarlarda reallaşdıran dövlət tədarük müəssisələri kimi qurumlar daxildir.

Hal-hazırda ölkəmizin aqrar sektorunda aparılan islahatlar və dövlətin öz maliyyə resurslarının mühüm hissəsini itirməsi nəticəsində dövlət sahibkarlığı əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq xeyli zəifləmişdir.

Proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sahə də daxil olmaqla perespektivə yönəlmiş iqtisadi idarəetmə komanda iqtisadiyyatında olduğu kimi direktiv planlaşdırmaya deyil, strateji-indiqativ **plan, proqnoz və proqramlara** əsaslanır. Məhz bu mexanizmlərdən istifadə edilməsi dövlətə imkan verir ki, bazar iqtisadiyyatının mürəkkəb, dəyişkən və bəzi hallarda qeyri-müəyyən xarakterini nəzərə alaraq aqrar sektorda iqtisadi prosesləri öz nəzarəti altında saxlaya bilsin və onların gələcəkdəki inkişafını yönləndirsin. Proqnozlaşdırma ilə başlayıb müxtəlif istiqamətli proqramların həyata keçirilməsi ilə başa çatan bu fasiləsiz proses təxminən belə baş verir:

1. Əvvəlcə aqrar sektorda baş verən sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf meylini müəyyənləşdirən kompleks və ayrı-ayrı istiqamətli proqnozlar işlənilir və hazırlanır. Bu proqnozlar cari (1 illik), orta (1-5 illik) və uzunmüddətli (5 ildən çox) dövrü əhatə etməklə axtarış (mövcud obyektin gələcəkdəki vəziyyəti haqqında məlumat verən) və normativ (görüləcək tədbirlər nəticəsində obyektin gələcəkdə necə dəyişəcəyi haqqında məlumat verən) xarakterli ola bilər;
2. İkinci mərhələdə proqnoz məlumatları qiymətləndirilir, sektorda mövcud və baş verə biləcək problemləri aradan qaldırmaq və onun gələcək inkişafına yön vermək üçün ASK-nın inkişaf məqsədlərini və bu məqsədlərə nail olmaq yolunda zəruri olan vasitələri özündə birləşdirən kompleks plan sənədləri işlənilir və hazırlanır. Bu sənədlərdə planlaşdırılan dövr üçün inkişaf hədəfləri təyin edilir və onlara nail olmaq üçün qarşıdakı dövrə aqrar siyasətin əsas istiqamətləri, prinsip və metodları təsbit edilir, həmçinin məqsədli proqramlar üçün zəruri hədəflər ortaya qoyulur;
3. Sonuncu mərhələdə isə planlaşdırma nəticəsində təsbit edilən ən mühüm problemləri həll etmək və hədəflərə nail olmaq məqsədilə mövcud hökumət tərəfindən konkret istiqamətlərə yönəldilmiş, konkret dövrə və maliyyələşmə mənbələrinə sahib proqramlar işlənilir və hazırlanaraq həyata keçirilir. Məs, Aqrar sektorda enerji təminatının yaxşılaşdırılması haqqında, Torpaqların münbitliyinin artırılması haqqında v.s;

²¹“Dövlət satınalmaları haqqında” AR Qanunu, 27.12.2001,maddə: 2;

Ölkədə aqrar islahatların həyata keçirilməsi və aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra proqramlar qəbul edilərək həyata keçirilmişdir. 9 noyabr 1999-cu ildə bir növ aqrar sahədə aparılan islahatlara yekun vurma xarakteri daşıyan **“1999-2000-ci illərdə AR-də aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı haqqında”** 203 №-li Prezident fərmanı verilmişdir. Proqramda aqrar islahatın dərinləşdirilməsinə dövlət himayəsi aşağıdakı əsas istiqamətlərdə nəzərdə tutulmuşdu:

- **Aqrar sahədə əmlakın özəlləşdirilməsinin başa çatdırılması:** Burada sovxoz və kolxoz əmlakının, aqrar sahənin emal və müvafiq xidmət sahələrinin özəlləşdirilməsinin və kənd sosial infrastruktur obyektlərinin mülkiyyət formasının müəyyənləşdirilməsinin başa çatdırılması nəzərdə tutulur;
- **Torpaq islahatının başa çatdırılması:** Torpaq paylarının, bununla bağlı mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edən sənədlərin paylanması, habelə həyətəyən sahələr üzərində mülkiyyəti təsdiq edən sənədlərin verilməsinin başa çatdırılması və torpaq bazarı institutlarının yaradılma işinə kömək edilməsi kimi tədbirləri əhatə edir;
- **Meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində islahatların sürətləndirilməsi:** Torpaqların meliorativ vəziyyətinə və sudan istifadəyə dövlət nəzarətinin təmin edilməsi, təsərrüfatdaxili meliorasiya və irriqasiya sistemləri üzərində mülkiyyət hüquqlarının müəyyən edilməsi, sudan təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilənlərin hüquq və mənafeələrinin qorunması məqsədilə ölkədə Sudan İstifadəedənlər Assosiasiyasının yaradılmasına metodiki köməklik göstərilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur;
- **Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımı:** Kredit, sığorta, texnologiyalar, təchizat-satış şəbəkələri, idxal-ixarc kimi bir sıra sahələrdə aqrar sahibkarlığın inkişafına xidmət edən geniş tədbirlər kompleksini əhatə edir;
- **Aqrar sahədə idarəetmə sisteminin islahatı:** ASK-nın bütün həlqələrində dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyalarının bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılması və onların yenidən təşkil edilməsini nəzərdə tutur;
- **Kəndin sosial inkişafı:** Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və kəndlərdə sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir;
- **Aqrar sahənin elmi, normativ-hüquqi təminatı və kadr hazırlığı:** Göstərilən istiqamətlərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan ümumi xarakterli tədbirlərlə yanaşı aqrar sahədə elmi tədqiqat işlərini inkişaf etdirmək və xarici ölkələrlə əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədi ilə ölkədə Kənd Təsərrüfatı Elmi Mərkəzinin və onun regional strukturlarının yaradılması barədə təkliflərin hazırlanması kimi konkret tədbiri də özündə birləşdirir;
- **Aqrar sahənin informasiya təminatı:** Fermerləri elmi informasiya və metodiki məsləhətlərlə təmin etmək məqsədilə informasiya sisteminin bütün sahələri üzrə kompleks tədbirlərdən ibarətdir;

17 oktyabr 2002-ci ildə isə NK-nin 219 sayılı sərəncamı ilə aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi, əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların münbitliyinin artırılması, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi və istehsalçıların ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması, emal və yeyinti sənayesinin xammala və əhalinin isə ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli mənbələr hesabına ödənilməsinin təmin etmək məqsədi ilə **“AR-də 2002-2006-cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair”** Proqram qəbul edilmişdir. Proqram aqrar sahibkarlıqda daxili tələbatın ödənilməsində müsbət meyillərin əmələ gəlməsini göstərsə də, ölkənin ixrac potensialında ciddi geriliklərin, məhsul istehsalının həcmi və məhsuldarlığın mövcud imkanlardan istifadə və səmərəlilik baxımından aşağı səviyyədə olmasını da qeyd etmişdir ki, bu da öz

növbəsində təsərrüfatların iqtisadi inkişafını və genişlənməsini ləngidir. Proqrama görə bitkilik sahəsində məhsul həcmının və məhsuldarlığın aşağı səviyyədə olmasına əsas səbəb yüksək məhsuldar toxum növlərinin kifayət qədər olmaması, bitki mühafizə vasitələrinin, kimyəvi maddələrin çatışmaması, təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkələrinin bərhad vəziyyətə düşməsi, suyun çatışmaması, torpaqların şorlaşması, münbitliyinin aşağı düşməsi və eroziyaya uğraması, emal sənayesinin iqtisadi cəhətdən zəifliyi, məhsulun tedarüku, saxlama, qablaşdırma, daşıma, marketinq sistemlərinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğun qurulmaması olduğu halda, heyvandarlıqda yem bazasının zəifliyi, o cümlədən yay və qış otlaqlarının şorlaşması, eroziyaya uğraması, təbii ot ehtiyatlarının azalması, xəstəliklərin artması, dərman preparatlarının çatışmaması, baytarlıq xidməti şəbəkəsinin, damazlıq və seleksiya işlərinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Bu baxımdan Proqram aşağıdakı istiqmətlərdə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

- Aqrar bölmədə zəruri strukturların yaradılmasının dəstəklənməsi;
- Torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmini;
- Kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının bərpası;
- Aqrar bölmənin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- Aqrar bölmənin xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafı;
- Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması;
- Aqrar bölmənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;
- Ətraf mühitin bərpası və qorunması;
- Aqrar bölmənin hüquqi normativ bazasının təkmilləşdirilməsi;
- Aqrar bölmənin elmi-metodiki təminatının və kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi;

2.4 Aqrar siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ölkəmizdə aqrar islahatların artıq bir neçə ildir ki, başa çatdığı rəsmi şəkildə bəyan edilmişdir. 5 və 6 №-li cədvəllərin məlumatlarından da görürük ki, 2004-cü il 1 yanvar tarixinə torpaq payı alacaq şəxslərin artıq 97%-ə qədəri öz paylarına sahib olmuş, 1970 sovxoz və kolxozun 41-i qanuna uyğun olaraq dövlət mülkiyyətində saxlanılmış, 1929-u isə islahata məruz qalaraq əmlakı mülkiyyət növləri üzrə bölüşdürülmüşdür.

Cədvəl № 5: 2004-cü il 1 yanvar tarixinə torpaq islahatının gedişi²²

№	Göstəricilər	Miqdarı və ölçü vahidi	%-lə ifadəsi
1	Respublikanın ümumi ərazisi: a) Dövlət mülkiyyətində saxlanılır: b) Bələdiyyə mülkiyyətinə verilib: c) Özəlləşdiriləcək torpaqlar:	8600 min ha 3800 min ha 2700 min ha 2100 min ha	100 44,2 31,4 24,4
2	Özəlləşdiriləcək torpaqlardan: a) Mövcud həyətəyən sahə + zəbt etmək yolu ilə həyətəyən kimi istifadə edilən torpaqlar: b) Kənd təsərrüfatı və digər dövlət əhəmiyyətli müəssisələrin istifadəsində saxlanacaq olanlar: c) İşğal altında olan sahə:	165514+57800 = 223314 ha 112400 ha 300000 ha	100 10,6 5,3 14,3
3	Özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan torpaqlardan xüsusi mülkiyyətə veriləcək:	1464,3 min ha	69,8
4	Xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulan torpaqlardan "Torpaq islahatı haqqında" qanunun 11-ci maddəsinə uyğun olaraq 5%-ə qədəri		

²²Mənbə: "Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004", AzStat, Bakı 2004;

	bələdiyyənin ehtiyat fondunda saxlanılacaq:	72709 ha	5,0
5	Xüsusi mülkiyyətə veriləcək faktiki torpaq sahəsi:	1391,6 min ha	95,0
6	Hal-hazırda xüsusi mülkiyyətə verilib:	1349,8 min ha	97,0
7	Xüsusi mülkiyyətə torpaq payı alacaq ailələr:	869,8 min	100
8	Xüsusi mülkiyyətə torpaq payı almış ailələr:	838,2 min	96,4
9	Xüsusi mülkiyyətə torpaq payı alacaq əhali sayı:	3426239	100
10	Xüsusi mülkiyyətə torpaq payı almış əhali sayı:	3302894	96,4

***Cədvəl № 6:** 2004-cü il 1 yanvar tarixinə sovxoz və kolxozların əmlakının bölüşdürülməsi vəziyyəti²³*

№	Göstəricilər	Miqdarı və ölçü vahidi	%-lə ifadəsi
1	Cəmi təsərrüfatların sayı:	1970	100
	a) Dövlət mülkiyyətində saxlanılanlar:	41 ədəd	2,1
	b) Onlardan islahat aparılanlar:	1929 ədəd	97,9
2	Əmlak payı alacaq vətəndaşların sayı:	833592 nəfər	100
	Onlardan əmlakı tam alanlar:	785970 nəfər	94,3
3	İslahat aparılan təsərrüfatlara məxsus əmlakın ümumi dəyəri:	2662544 mln.manat	100
	a) Dövlət mülkiyyətində saxlanılanlar:	182931 mln.manat	6,9
	b) Bələdiyyə mülkiyyətinə verilənlər:	609579 mln.manat	22,9
	c) Xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulan:	1870034 mln.manat	70,2
4	Faktiki olaraq xüsusi mülkiyyətə verilmiş əmlak:	1801784 mln.manat	96,4

İslahatların aparılmağa başlanıldığı 1996-cı ildən bu vaxta qədər kənd təsərrüfatı istehsalı orta hesabla hər il 5%-ə qədər artmış, bu sektorun məşğulluqdakı payı isə 1996-cı ildəki 31,8%-dən 2003-cü ildə 40%-ə yüksəlmişdir. Həmin illər ərzində aqrar sektorun ÜDM-dəki payı 33,1%-dən 19,8%-ə düşərək ciddi bir azalma göstərmişdir ki, bu da digər sektorların, xüsusilə neft sektorunun iqtisadiyyatda daha yüksək xüsusi çəkiyə yüksəlməsi ilə izah oluna bilər.

Bununla yanaşı həmin dövrdə aqrar sektorda təsərrüfat subyektlərinin strukturuna nəzər yetirdikdə görürük ki, fermer təsərrüfatları da daxil olmaqla hüquqi şəxs yaradaraq fəaliyyət göstərən subyektlərin sayında azalma, fiziki şəxs formasında fəaliyyət göstərənlərin sayında isə artım müşahidə edilir ki, bu da sektorda müəssisələşmənin zəif olmasının göstəricisidir. Hal-hazırda bu sektorda 12-i xarici investisiyalı olmaqla 8125 müəssisə, 10305 ədəd isə hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyekti əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olurlar(**Cədvəl №6**).

İslahatların başlandığı dövrdən indiyədək əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artım müşahidə edilsə də, pambıq, tütün, üzüm və çay yarpağı kimi strateji əhəmiyyətli məhsulların istehsalında ciddi azalma müşahidə edilmişdir ki, bunları sovet dövründəki rəqəmlərlə ümumiyyətlə müqayisə etmək mümkün deyildir. Bununla yanaşı bu dövrlər ərzində məhsuldar mal-qara sayında da donuzlar istisna olmaqla artım davam etmişdir.

Hal-hazırda istehsal olunan əksər kənd təsərrüfatı məhsulları daxili bazarda reallaşır, sadəcə meyvə və tərəvəz sahəsində istehsalın müəyyən hissəsi, xüsusilə qonşu ölkələrə olmaqla ixrac edilir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənər əsasında qeyd edə bilərik ki, islahatlardan sonra aqrar sahibkarlıqda daxili tələbatın ödənilməsi yönündə müsbət meyllər əmələ gəlsə də, ölkənin ixrac potensialında ciddi geriliklər baş vermiş, məhsul istehsalının həcmi və

²³Mənbə: "Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004", AzStat, Bakı 2004;

məhsuldarlıq mövcud imkanlardan istifadə və səmərəlilik baxımından aşağı səviyyədə olmuşdur ki, bu da öz növbəsində aqrar təsərrüfatların inkişafının və genişlənməsinin qarşısını alan faktordur.

Bitkiçilik sahəsində məhsul həcmının və məhsuldarlığın belə aşağı səviyyədə olmasına səbəb kimi yüksək məhsuldar toxum növlərinin kifayət qədər olmamasını, bitki mühafizə vasitələrinin, kimyəvi maddələrin çatışmamasını, təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkələrinin bərhad vəziyyətə düşməsinə, suyun çatışmamasını, torpaqların şoranlaşaraq münbitliyinin aşağı düşməsi və eroziyaya uğramasını, emal sənayesinin iqtisadi cəhətdən zəifliyini, məhsulun tadarükü, saxlama, qablaşdırma, daşıma, və marketing sistemlərinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğun qurulmamasını göstərə bilərik. Heyvandarlıqda isə belə bir vəziyyətin yaranması yem bazasının zəifliyi, o cümlədən yay və qış otlarının şorlaşması, eroziyaya uğraması, təbii ot ehtiyatlarının azalması, xəstəliklərin artması, dərman preparatlarının çatışmaması, baytarlıq xidməti şəbəkəsinin, damazlıq və seleksiya işlərinin aşağı səviyyədə olması və.s bağlıdır.

Cədvəl № 6: Aqrar sektor üzrə bəzi göstəricilərin dinamikası²⁴

Nö	Göstəricilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1	Kİt istehsal artımı(%)	3	-6,1	6,2	7,1	12,1	11,1	6,4	5,6
2	Kİt ÜDM-də payı (%)	33,1	26,1	25,7	25,1	22,7	22,5	18,4	19,8
3	Məşğulluqda payı (%)	31,8	29,0	30,8	-	-	39,9	40,1	40,0
4	İstehsal struktru(%): a)Bitkiçilik b)Heyvandarlıq	58,7 41,3	59,0 41,0	60,9 39,1	57,2 42,8	57,6 42,4	60,0 40,0	60,1 39,9	58,2 41,8
5	Sahibkarlıq subyektləri: a)Hüquqi şəxs b)Fiziki şəxs qismində	10173 -	10376 -	10335 -	10521 -	8461 -	8994 3469	8439 5313	8125 10305
6	Fermer təsərrüfatları	-	-	-	-	3248	2604	2589	2607
7	Xarici invest-lı müəssi-r	-	-	-	-	2	4	11	12
8	Bəzi məhsulların istehsalı (min. t): a)Taxıl b)Pambıq c)Tütün d)Kartof e)Tərəvəz f)Bostan məhsulları g)Üzüm h)Meyvə və giləmeyvə i)Çay yarpağı	921,4 274,1 11,7 155,5 424,1 41,9 308,7 324,4 9,4	1127,1 124,6 15,1 223,4 495,4 57,1 145,3 330,9 1,6	950,3 112,9 14,6 312,5 502,3 78,8 144,2 390,6 0,9	1098,3 96,8 8,6 394,1 670,8 206,3 112,5 436,5 2,7	1540,2 91,5 17,3 469 780,8 261 76,9 477 1,1	2016,1 83,6 12,7 605,8 916,4 290,9 68,1 497,5 1,4	2195,9 80,4 3,3 694,9 974,6 330,3 62,1 516,8 1,4	2057,8 99,6 4,7 769,0 1046,3 356,7 65,0 572,1 0,9
9	İstehsalat ehtiyatı(min. t): a)İlin əvvəlinə b)Ümumi yığım c)İdxal d)İxrac	114,3 881,5 557,5 -	- - - -	113,8 926,3 616,2 -	102,9 1075 731,6 -	155,3 1508,9 780,8 2,6	332,0 1970,4 667,1 2,5	478,4 2148,0 703,1 6,9	710,9 2010,6 876,8 4,5
10	Ət ehtiyatı (min.t): a)İlin əvvəlinə b)İstehsal c)İdxal d)İxrac	2,6 82 31,9 -	- - - -	4,8 99,9 56,5 -	6,4 104,6 43,8 -	6,6 108,7 33,0 -	6,7 114,1 24,3 -	6,7 124,6 25,0 -	6,7 134,4 29,5 -
11	Süd ehtiyatı(min.t): a)İlin əvvəlinə b)İstehsal c)İdxal d)İxrac	15,1 826,5 253,7 0,2	- - - -	16,6 946,5 213,1 1,6	18,6 993,4 197 -	19,5 1031,1 144,4 -	20,3 1073,7 169,6 -	21,1 1119,8 263,1 -	22,0 1167,8 222,7 0,1

²⁴Mənbə: "Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004", AzStat, Bakı 2004;

12	Kartof ehtiyatı(min.t):								
	a)İlin əvvəlinə	97,1	-	147,5	200	251,7	299,5	386,9	503,8
	b)İstehsal	155,5	-	312,6	394,1	469,0	605,8	694,9	769,0
	c)İdxal	59,3	-	49,8	38,6	49,4	59,8	89,2	78,6
	d)İxrac	0,1	-	-	-	0,5	0,2	1,2	12,4
13	Meyvə ehtiyatı(min.t):								
	a)İlin əvvəlinə	76,9	-	96,4	87,5	87,0	87,8	89,7	55,8
	b)İstehsal	458,3	-	533,6	549	553,9	565,6	578,9	637,1
	c)İdxal	71,1	-	33,3	15,9	11,4	8,7	11,3	14,8
	d)İxrac	15,6	-	8,2	27,9	52,1	33,4	79,1	129,2
14	Mal-qara sayı(min baş):								
	a)Qaramal	1682	1780	1844	1913	1961	2021	2097	2178
	b)Qoyun və keçilər	4644	4922	5267	5512	5774	6086	6560	6986
	c)Donuzlar	30,4	23,4	21,0	26,1	19,7	18,6	16,9	19,8
15	Balıq ovu (ton)	9938	-	22800	21253	19122	18700	21900	23300

Göründüyü kimi bundan sonra dövlətin qarşısında aqrar sektorla bağlı yeni bir mərhələ - **islahatlar nəticəsində yaranmış yeni bazar münasibətləri və strukturlarının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha da təkmilləşdirilməsinə imkan verən inkişaf strategiyalarının qurulması və reallaşdırılması mərhələsi** dayanmışdır. Bu mərhələnin uğurla aparılması isə aqrar siyasət mexanizmlərinin daha da **təkmilləşdirilməsini** tələb edir.

Ölkədə əlverişli makroiqtisadi mühiti təmin etməklə ilk növbədə aqrar siyasəti həyata keçirəcək dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Başqa sözlə **hüquqi-instutsional sistem** aparılması nəzərdə tutulan aqrar siyasətin məqsədlərini lazımı səviyyədə reallaşdırmağa imkan verəcək səviyyədə olmalıdır. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlərdə işlər görülməlidir:

1. Hər şeydən əvvəl idarəetmə orqanlarında mövcud **korrupsioner-bürokratik** sistem aradan qaldırılmalıdır. Belə ki, dövlət idarəetmə sistemində baş alıb gedən korrupsiya halları mövcud strukturun hansı formada qurulmasından asılı olmayaraq idarəetmə sistemini iflic vəziyyətə salır və qanunların reallaşdırılması qarşısında ciddi təhlükəyə çevrilir;
2. Aqrar sahədə idarəetmə strukturlarının mümkün olan qədər **ixtisarı** və **məhsuldarlıqlarının artırılması** zəruridir. Hal-hazırda dövlət idarəetmə sistemi sahəsində global meyllərdən biri ondan ibarətdir ki, dövlət özəl bölmənin fəaliyyət göstərə biləcəyi bütün sferaları bu sektora təhvil verməlidir və ya həmin sferalara özəl bölməni cəlb etməlidir. Ölkə aqrar sektorunda keçmiş sovet sistemindən qalma elmi-tədqiqat, bitki mühafizəsi, baytarlıq xidməti, meliorasiya və su təsərrüfatı strukturları hələ də fəaliyyət göstərir və onların əksəri əslində praktiki olaraq öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmirlər. Mümkündür ki, bu strukturların əksəri özəlləşdirilsin və ya onların funksiyalarını həyata keçirə biləcək modern özəl qurumların yaranması stimullaşdırılsın və nəticədə bu sahələrdə dövlət idarəetmə orqanlarını həm kəmiyyət baxımdan kiçiltmək, həm də onların stimullaşdırıcı və nəzarət funksiyalarını gücləndirmək mümkün olsun. Başqa sözlə, idarəetmə orqanları öz büdcələrini yalnız peşəkar idarəetmə sisteminin qurulmasına yönəldirlər ki, bu da onların məhsuldarlığını yüksəldir. Bura həmçinin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi arasında səlahiyyət bölgüsünün dəqiqləşdirilməsini, başqa sözlə **paralel idarəçilik** "xəstəliyi" nin aradan qaldırılmasını da aid etmək olar;
3. İdarəetmə orqanlarında **şəffaflıq və demokratizm** gücləndirilməlidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət idarəetmə orqanları bir növ vətəndaşların və ya bazar subyektlərinin verdiyi vergilər hesabına maliyyələşərək onlara xidmət etməli olan qurumlardır. Bu baxımdan onların fəaliyyəti kifayət qədər şəffaf və

demokratik idarəçilik prinsipləri əsasında qurulmalıdır. Nəticədə həmin qurumların fəaliyyətinin getdikcə daha da təkmilləşdirilməsinə, onların etibarının yüksəldilməsinə və bazar subyektləri arasında sağlam rəqabətin təmin edilməsinə nail olmaq olar;

4. İdarəetmə sistemində **desentralizasiya** meyli gücləndirilməlidir. Bunda məqsəd bir tərəfdən məhsuldarlıq və səmərəliliyi təmin etməkdirsə, digər tərəfdən ictimai xidmətləri xalqa yaxınlaşdırmaq və demokratik idarəetməni gücləndirməkdir. Bu məqsədlə aqrar sektorda dövlət idarəetmə orqanları funksiyalarının mühüm bir hissəsinin onların yerli strukturlarına və ya yeni yaranmış bələdiyyə orqanlarına ötürülməsi təmin edilməlidir;
5. Son illər dünya ölkələri arasında geniş yayılmağa başlayan **elektron hökumət** (e-government – e-hökumət) layihələrinin ölkəmizdə də tətbiq edilməsi bütövlükdə dövlət idarəetmə orqanlarını istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından köklü dəyişikliklərə məruz qoya bilər ki, bu da onların daha səmərəli fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradacaqdır. Ən ümumi formada dövlət və vətəndaş münasibətlərinin internet vasitəsilə elektron şəkildə qurulmasını nəzərdə tutan e-hökumət sistemi ildən ilə çox geniş sahələri əhatə etməkdədir. Hal-hazırda ölkəmizdə də bu sistem kortəbii olsa da yayılmağa başlamışdır. Artıq bir sıra nazirlik, dövlət komitəsi və komissiyaları elektron dövlət sisteminin bəzi üstünlüklərindən istifadə etməyə çalışır, lakin aqrar sektorun dövlət idarəetmə orqanları hələ də bu prosesdən demək olar ki, kənardadır. Əgər bu orqanlarda e-hökumət sistemi doğru düzgün qurularsa İnternet texnologiyaları həmin orqanların xalqa açıq olan informasiyalarını əldə etməyi, elektron səsvermə, elektron vergiləndirmə və ya digər ödəmələri köçürməyi, vətəndaşların dövlət orqanlarının idarəedilməsində iştirakını asanlaşdırmağı, onlarla dövlət məmurları arasında sıx əlaqənin qurulmasını təmin edəcəkdir;

Bu gün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri, başqa sözlə fermerlərin gəlirləri bazar konyukturasından həddindən artıq asılıdır və demək olar ki, dövlətin tənzimləmə tədbirlərindən kənar qalmışdır. Ölkədə qiymətlər liberallaşdırılsa da, dövlətin dolayı yollarla qiymətlərin formalaşdırılmasına təsiri gücləndirilməlidir. Bu zaman qiymət səviyyəsinin qorunması, təklifi məhdudlaşdırmaqla qiymət səviyyəsinin qorunması, hədəf qiyməti və ya aradakı fərqin ödənilməsi, ikili qiymət sistemi və birbaşa gəlir ödəməsi kimi əvvəl göstərdiyimiz **qiymət mexanizmlərindən** geniş istifadə edilməsi mümkündür.

Bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı ilə yanaşı aqrar sektorun kreditlə təminatı sahəsində də ciddi çətinliklər vardır. Bu gün ölkə sahibkarlığının kreditlə təmin edilməsi məqsədilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu fəaliyyət göstərir. Lakin bu Fondun resurslarının məhdud, digər kommərsiya banklarının kredit dərəcələrinin və tələb etdikləri girov məbləğinin yüksək, xüsusilə də əksərinin qısamüddətli olması bütün sahibkarlıq subyektləri kimi aqrar sahibkarlıq subyektlərinə də kredit resurslarını əldə etmək baxımından çətinliklər yaratmaqdadır. Aqrar sektorun strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu problemi həll etmək üçün ilk növbədə əksər ölkələrdə geniş tətbiq olunan və təsis kapitalında dövlətin iştirak etdiyi **Aqrar Kreditləşdirmə Bankı** yaradılmalıdır. Bununla yanaşı digər bir istiqamət kimi aqrar istehsalçılar arasında **Kredit İttifaqlarının** yaradılmasına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsini göstərmək olar.

Hal-hazırda aqrar istehsalçılarımız sığorta sistemindən demək olar ki, kənardadır. Aqrar sektorun sığortalanmaya ən çox ehtiyacı olan sektorlardan olduğunu nəzərə alsaq mövcud vəziyyətin nə qədər acınacaqlı olduğu ortaya çıxır. İlk növbədə dövlət qüvvədə olan **"Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında"** qanunundan irəli gələn vəzifələrini həyata keçirmək istiqamətində ciddi tədbirlər görməlidir. Bununla

yanışı bütövlükdə ölkə üzrə sığorta kompaniyalarının inkişafına kömək göstərməklə bərabər, onların aqrar sektora yönəlmələrini təmin edəcək **təşviq mexanizmləri** hazırlamalıdır. Nəhayət, sonradan miqyasını daha da genişləndirmək şərti ilə bəzi ekstermal ərazilərdə fəaliyyət göstərən aqrar istehsalçılar üçün **məcburi sığorta sistemi** də tətbiq edilməlidir.

Aqrar istehsalçılara tətbiq olunan **vergi güzəştlərinin** davam etdirilməsi ilə yanaşı, hesab edirik ki, onlara yanacaq, gübrə, toxum və digər növ məhsullar üzrə **xammal subvensiyası** da verilməlidir. Xüsusilə də ölkəmizdə aqrar istehsalda məhsuldarlığın aşağı olduğunu nəzərə alsaq, bu sektorda məhsuldarlığı kifayət qədər yüksəldə biləcək xarici toxum növlərinin idxalında və əldə edilməsində dövlətin aqrar istehsalçılar üçün əlverişli şərait yaratması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və onun ayrı-ayrı qurumları tərəfindən müxtəlif **toxum banklarının** yaradılması da zəruridir.

Hal-hazırda ölkəmizdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları Azərbaycan Respublikası tərəfindən heç bir gömrük rüsum və kvotasına məruz qalmadan ixrac edilir, idxalda isə müxtəlif tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətləri vardır. Aparılan bu proteksionist siyasət əsasən doğru hesab oluna bilər. Lakin hesab edirik ki, tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinə məruz qalan **məhsulların siyahısı** da daim təkmilləşdirilməlidir. Çünki onların arasında elə məhsullar ola bilər ki, idxal məhsul olmasına baxmayaraq aqrar istehsalın bu və ya digər mərhələsində istifadə olunan zəruri məhsullar olsunlar. Bununla yanaşı artıq yerli istehsalçılar tərəfindən rahatlıqla istehsal oluna bilən, lakin aşağı məhsuldarlıqla xarakterizə olunan bir sıra məhsulları tədricən **idxal məhsulların rəqabətinə açmaq** lazımdır ki, həmin məhsulların yerli istehsalçıları idxal məhsulların təsiri ilə daha ucuz və keyfiyyətli məhsul əldə edilməsinə imkan verən istehsal texnologiyalarını tətbiq etməkdə maraqlı olsunlar. Bu zaman idxal olunacaq məhsullara yüksək keyfiyyət standartlarının tətbiq edilməsi də nəzərdən qaçmamalıdır. Əks halda tətbiq edilən mexanizm lazımı səmərəni verə bilməz.

Fermerlərin maşın və avadanlıqlarla, bütövlükdə kənd təsərrüfatı texnikası ilə təmin edilməsi məqsədilə **aqrar lizinqin inkişafına** yardım göstərilməlidir. Hal-hazırda bu məqsədlə **"Aqrolizinq"** səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. Hesab edirik ki, bu cəmiyyətin fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait ildən ilə artırılmalı və səhmdar cəmiyyətin texnikasından istifadə edən fermerlərə istifadə haqqlarını istehsal etdikləri məhsulun bir qismini **natural formada** dövlət ehtiyat fondlarına təhvil verməklə ödəmələri üçün də şərait yaradılmalıdır. Bununla yanaşı aqrar sektora əlverişli lizinq xidməti göstərən digər bazar subyektlərini təşviq xarakterli müəyyən işlər də görülməlidir.

Ölkə aqrar sektorunun böyük investisiya potensialı olmasına baxmayaraq bu potensialdan demək olar ki, istifadə edilmir. 1996-cı ildən bəri iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların təxminən 15-20%-i qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir ki, bunun da cüzi bir hissəsi aqrar sektorun payına düşür. Bu sektorda xarici investisiya qoyuluşları da həddindən artıq azdır. Bu gün aqrar sektorda 8 mindən artıq hüquqi şəxs fəaliyyət göstərdiyi halda onların yalnız 12-i xarici investisiyalı müəssisələrdən ibarətdir. Nəticədə bu sektorda məhsuldarlığın yüksəldilməsinə xidmət edəcək xarici texnika və texnologiyanın, marketing-satış təcrübəsinin əldə edilməsi imkanları aşağı düşür. Bunun üçün dövlətin investisiya siyasətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri aqrar sektora **xarici investisiyaları cəlb etmək** olmalıdır. Xüsusilə bu istiqamətdə görülməli tədbirlər arasında ölkənin müxtəlif ərazilərində **azad iqtisadi zonaların** yaradılmasını zəruri hesab edirik. Dövlət investisiyaları isə əsasən **aqrar infrastruktura**, baytar-sanitar, texniki nəzarət, fitosanitar, toxumçuluğun və damazlıq işlərinin həyata keçirilməsinə, aqrotexservis xidmətləri şəbəkəsinin yaradılmasına, mövcud meliorasiya-

irriqasiya sistemlərinin bərpası və yenidən qurulmasına, yeni sistemlərin tikilməsi hesabına suvarılan torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılmasına, torpaqların şoranlaşmasının qarşısının alınmasına, magistral kollektorlar vasitəsilə şor suların maneəsiz Xəzər dənizinə axıdılmasına, su çatışmazlığının aradan qaldırılması, bu məqsədlə yeni su anbarlarının, magistral kanalların və digər su təsərrüfatı obyektlərinin tikilməsinə, torpaqların eroziyasına qarşı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə, torpaqların rekultivasiyası layihələrinin hazırlanmasına, torpaq kadastrının və torpaq bazarının yaradılmasına yönəldilməlidir. Bunlarla yanaşı dövlət tərəfindən fermerlərə yardım məqsədilə, onların istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda öz məhsullarını reallaşdırmalarına imkan verən **birjaların, auksionların** yaradılması, **sərgilərin** təşkili, **topdansatış anbarlarının** qurulması təmin edilməlidir. Bu zaman yerli fermer məhsullarının tanıtılmasında müxtəlif reklam vasitələrindən də istifadə edilməlidir. Aydın məsələdir ki, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi reklamından onun istehsalı ilə məşğul olan bütün istehsalçılar faydalana bilirlər. Bu məqsədlə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin televiziya və digər kütləvi informasiya vasitələrində ölkəmizin ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bağlı vaxtaşırı **reklam məhsulları** yerləşdirməsi səmərəli ola bilər.

Aqrar siyasət mexanizmlərinin təkmillədirilməsinin digər bir istiqaməti aqrar sektorun elmi təminatı ilə bağlıdır. Bu gün Azərbaycan elminin ümumi tənəzzülü çərçivəsində aqrar elmin səviyyəsi də acınacaqlı vəziyyətdədir. Nəticədə elmlə əlaqəsi qırılmış aqrar sektor məhsuldarlıq, keyfiyyət və məhsul çeşidliyi kimi göstəricilər baxımından geridə qalır. Mövcud vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün dövlət bütövlükdə elmin inkişafına və xüsusi olaraq da aqrar elmin inkişafına böyük həcmdə maliyyə resursları ayırmalıdır. Bununla yanaşı Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində struktur islahatları apararaq orada aqrar elmin inkişafı və aqrar sektorun informasiya təminatına xidmət edən qurumlar yaradılmalıdır. Bu məsələdə ABŞ təcrübəsindən yararlanmaq olar. Belə ki, ABŞ-da aqrar sektorun idarəedilməsi məsələləri ilə məşğul olan ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentində aqrar sektorun strateji problemlərinin həlli ilə bağlı araşdırmalar aparan **Aqrar Araşdırma Xidməti**(Agricultural Research Service), elmi tədqiqatçılardan tutmuş geniş xalq kütlələrinə qədər bütün istifadəçiləri informasiya ilə təmin edən **Milli Aqrar Kitabxana**(National Agricultural Library) və ixraca xidmət və onun təşviq edilməsi agentliyi kimi fəaliyyət göstərməklə ABŞ-ın biznes maraqları və fermerləri üçün xarici ölkələrə aqrar araşdırmalarla bağlı mütəxəssislər göndərən **Xarici Aqrar Xidməti** (Foreign Agricultural Service – FAS) fəaliyyət göstərir.

Bununla yanaşı qısa müddətdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin zəngin informasiya resurslarına daxil olmaq imkanı verən **web ünvanı**, biri aqrar sektorun cari məsələlərinə, digəri isə aqrar elmin müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı araşdırmalara həsr olunmuş iki **dövrü nəşri** fəaliyyətə başlamalıdır.

Ölkəmizdə aqrar sektorun əsas problemlərindən biri də aqrar sektor subyektlərinin təşkilatlanma səviyyəsinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri həmin subyektlərin daha çox fiziki şəxs statusunda fəaliyyət göstərmələri ilə bağlıdırsa, digəri dövlətin bu sahədəki siyasətinin zəifliyi ilə bağlıdır. Aqrar təsərrüfat subyektlərinin yüksək şəkildə təşkilatlanması həm onların öz hüquq və vəzifələrini daha səmərəli şəkildə reallaşdırmalarına, həm də aqrar siyasətin formalaşmasında yaxından iştirak etmələrinə şərait yaradar ki, bu da dövlətin yürütdüyü aqrar siyasətin effektivliyinin artırılmasına xidmət etmiş olar. Bu baxımdan hesab edirik ki, ölkənin bütün aqrar təsərrüfat subyektlərini özündə birləşdirən, onların **mənafelərinin ifadəçisi olan qurumların** yaradılması və onların təşviq edilməsi aqrar siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Bu gün ölkəmizdə aqrar siyasətin həyata keçirilməsində də proqramlı yanaşmadan geniş istifadə olunur. Lakin həyata keçirilən proqramların qarşısına qoyduğu vəzifələri daha səmərəli şəkildə yerinə yetirməsi üçün bir sıra istiqamətlərdə təkmilləşdirmə tədbirlərinin görülməsi də vacibdir:

- **Proqramların hazırlanma prosesinin səmərəliliyi yüksəldilməlidir:** Bu məqsədlə ilk növbədə dövlət tərəfindən etibarlı bir şəkildə işlənib hazırlanan milli və regional səviyyəli informasiya sisteminə ehtiyac vardır. Belə ki, hazırlanan hər bir proqram müəyyən statistik və ya analitik informasiyalar əsasında hazırlanır və bu informasiyaların etibarlılıq səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, hazırlanan proqramların uğur qazanmaq şansı da bir o qədər yüksək olacaqdır. Ölkəmizdə hazırlanan proqramlarla İEÖ-də hazırlanan bir sıra proqramlar arasında müqayisə apardıqda bu sahədə nə qədər ciddi problemlərin olduğunu görməkdəyik. Məsələn, regional inkişafı bağlı proqrama diqqət yetirək. Proqramda ayrı-ayrı regionlar və rayonlar üzrə geniş tədbirlər sistemi nəzərdə tutulsa da bunların hansı sosial-iqtisadi informasiyalar əsasında təyin edildiyini açıq bir şəkildə görmək mümkün deyil. Regionlar yalnız bir sıra tarixi-coğrafi və makroiqtisadi informasiyalar əsasında xarakterizə edilmişdir ki, fikrimizcə bu tipli informasiyalara dayanaraq külli miqdarda maliyyə-investisiya ehtiyatlarını səmərəli bir şəkildə, regionların həqiqi ehtiyacları istiqamətində bölüşdürmək mümkün deyil. Proqramların hazırlanması mərhələsində diqqət yetirilməsi zəruri olan digər bir məsələ onun aid olduğu sahə və ümumilikdə cəmiyyət miqyasında müxtəlif hökumət, qeyri-hökumət təşkilatlarının, ictimai birliklərin və müstəqil ekspertlərin fikirlərinin öyrənilməsini, proqramın hazırlanması prosesində onların iştirakını təmin etməkdir. Bu, proqramda cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrinin maraqlarını birləşdirməyi təmin etməklə onun həyata keçirilə bilmək imkanlarını yüksəldir. Bundan başqa digər zəruri məsələ də xarici ölkələrin təcrübələrindən yararlanmaqdır. Bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq artırılmalı, xarici ölkələrlə mütəxəssis mübadiləsi genişləndirilməlidir. Göstərdiyimiz hər üç məsələ üzrə ölkəmizdəki vəziyyət o qədər də ürək açan deyil;
- **Proqramların daha geniş ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənməsi təmin edilməlidir:** Proqramın hazırlanmasında və icrasında cəmiyyətin daha böyük hissəsinin iştirakının təmin olunmasını nəzərdə tutan bu proses onun geniş təbliği yolu ilə qoyulmuş hədəflərinin əhali tərəfindən düzgün dərk edilib mənimsənilməsi, QHT-lər, siyasi partiyalar və ictimai birliklərin proqramın icrasında hökumətə mümkün qədər güclü dəstək verməsi ilə mümkündür. Bu həm də iqtisadi demokratiyanın əsas prinsipidir. Artıq sübut olunmuşdur ki, iqtisadi idarəçilikdə insanların iştirakı nə qədər geniş çərçivədə təmin olunarsa, o zaman iqtisadi inkişafın səviyyəsi də bir o qədər yüksək olacaqdır. Başqa sözlə iqtisadi idarəetmədə fərdlərin iştirak səviyyəsilə iqtisadi inkişaf düz mütənasibdir²⁵. Bunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda iqtisadi siyasətin, həmçinin aqrar siyasətin həyata keçirilməsində əhəlinin iştirak səviyyəsi çox aşağıdır. Daha çox demokratik təsisatların zəif inkişaf etməsi nəticəsində ortaya çıxan bu meyil dövlət proqramlarının səmərəliliyini də xeyli aşağı salır;
- **Proqramların həyata keçirilməsi mexanizmində desentralizasiya meyli gücləndirilməlidir:** Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət daha çox mərkəzləşdirilmiş xarakterlidir və bu özünü dövlət proqramlarının icrası zamanı da göstərir. Lakin müasir dünyada iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində tamamilə əks bir meyil, desentralizasiya meyli güclənmişdir. Belə ki, bu mexanizm

²⁵ Prof. Dr. Saleh Məmmədov, "Azərbaycan: İqtisadi inkişaf Proqramı (2000-2050)", Bakı-2000, səhifə: 17;

iqtisadi siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsində verilən qərarların regionlar və əhalinin ehtiyaclarını daha dolğun dərk edən və onlara daha "yaxın" olan dairələr tərəfindən verilməsini təmin edir ki, bu da aparılan siyasətin effektivliyinin artırılmasını mümkün edir. Bu məqsədlə tətbiq olunan proqramların icrasında da bu prinsip nəzərdə tutulur, onların həyata keçirilməsində yerli icra və özünüidarə orqanlarının rolu artırılır, bəzi ölkələrdə isə proqramların icrası məqsədlə ayrı-ayrı regionlar üzrə dövlət, özəl bölmə və QHT nümayəndələrindən təşkil olunan desentralizasiya edilmiş icra orqanları təşkil edilir. Azərbaycanda tətbiq olunan proqramların icrası isə kifayət qədər mərkəzləşdirilmiş və qarışıq struktura malikdir. Fikrimizcə, bu yöndə bələdiyyələrin rolunu gücləndirmək daha məqsədə uyğun olardı. Əvvəla, bələdiyyələr ölkə ərazisinin daha geniş dairəsini əhatə edir ki, bu da tətbiq olunan proqramın daha geniş xalq kütlələrinə yayılmasını təmin edəcəkdir. İkincisi, bələdiyyələr nisbətən daha demokratik, şəffaf və məsuliyyətli idarəetmə sistemini təşkil etməyə imkan verir ki, bu da vəsaitlərin təyinatı üzrə sərf edilməsinə şərait yaradır. Ən nəhayət hökumət dövlət proqramlarının icrası prosesində bələdiyyələrin yaxından iştirakını təmin etməklə onların yaradılardan bəri formalaşmış "simvolik qurum" reputasiyasını aradan qaldırmaqda böyük rol oynayacaqdır;

Son olaraq onu qeyd edək ki, aqrar sektor İEÖ-lərin yüksək inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətləri olması üçün ilkin təkan olmuşdur. Güclü sənaye, sağlam şəhər həyatı yalnız güclü və sağlam aqrar sektorun, kənd məskunlaşmasının üzərində formalaşaraq inkişaf etmişdir. Bu baxımdan aqrar siyasət dövlətin sənaye, ərzaq, regional inkişaf, resurs, ekoloji və elmi-texniki siyasətlərlə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə həyata keçirilməlidir.

Nəticə və təkliflər

- Aqrar sektor təsərrüfatçılığın ən qədim sferalarından biri olmaqla dünya iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərindən keçərək müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Bu mərhələlərin hər birində iqtisadiyyatdakı rolu dəyişən və inkişaf edən aqrar sektor özü ilə bağlı nəzəri baxış və siyasi doktrinaları da dəyişməyə məcbur edərək müasir səviyyəyə çatdırmışdır. Həmin nəzəriyyə və siyasi doktrinaları araşdırarkən dövlətin aqrar siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin sabit və keçid iqtisadiyyatı şəraitində fərqləndikləri ortaya çıxsada da bu siyasətin daim bir ümumi cəhətə – aqrar sektorun təbiətindən irəli gələrək onun daim dövlətin proteksionist yanaşmasına ehtiyacı olduğuna – malik olduğu da açıqlığı ilə görünür;
- Stabil iqtisadiyyat şəraitində həyata keçirilən aqrar siyasət tədbirləri mövcud aqrar münasibətlərin səmərəliliyini artıraraq, onların daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edirsə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində köhnə münasibətlərin tamamilə aradan qaldırılıb yeniləri ilə əvəz edilməsinə xidmət edir və bu köhnə daxilində ortaya çıxaraq tədricən inkişaf edən yeni münasibətləri mövcud buxovlardan azad etmək və ya tamamilə yenilərini formalaşdırmaq yolu ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan stabil iqtisadiyyat şəraitində aqrar siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət və buraxılış səviyyəsini lazımı həddə saxlamaq, onların sığortalanmasını təmin etmək, dünya bazarlarında satışını subsidiyalaşdırmaq, aqrar təsərrüfatlara xammal yardımını göstərmək, torpaq və su ehtiyatlarını qorumaq, aqrar elm sahəsində araşdırmaları genişləndirmək, fermerlərin kreditləşdirilmə məsələlərini həll etmək kimi vəzifələri yerinə yetirdiyi halda, keçid iqtisadiyyatı şəraitində aqrar bazarın liberallaşdırılması, sektorda yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması, aqrar təsərrüfatların restrukturizasiyası, aqrar kommersiya infrastrukturunun və dövlət təminatı sisteminin yaradılması vəzifələrini həyata keçirir;
- Müasir dövrdə aqrar sektorun tənzimlənməsində istifadə olunan metod və mexanizmlər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ümumi metod və mexanizmlərinin bu sektora uyğunlaşdırılmış xüsusi formaları olmaqla özündə geniş miqyaslı tədbirlər kompleksini birləşdirir. Bu baxımdan əsasən dolayı(iqtisadi) tiplərinə üstünlük verilən bu metod və mexanizmlər yalnız kompleks, bir-birilə əlaqəli və harmonizə edilmiş şəkildə tətbiq edilərsə müəyyən səmərə verə bilər və aqrar siyasətin qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq olar;
- Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin əsas istiqamətlərindən biri kimi mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulmasına şərait yaradan dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə prosesi ölkəmizin aqrar sektorunda torpaq islahatı, sovxoz və kolxozların islahatı və emal-infrastruktur müəssisələrinin islahatı kimi üç əsas istiqaməti əhatə etmişdir. Bu islahatlar konseptual baxımdan əsasən düzgün şəkildə təsbit edilsə də praktikada ciddi qüsurlarla müşahidə edilmişdir ki, bunların da tam aradan qaldırılması çox çətinidir. Lakin bundan sonra formalaşdırılan siyasət mexanizmləri ilə onun ağır nəticələrinin yumuşaldılmasına və neytrallaşdırılmasına nail olmaq olar;
- Demək olar ki, başa çatmış aqrar islahatlar nəticəsində ölkə aqrar sektorunda baş verən kəskin tənəzzülün qarşısını almaq, daxili tələbatın ödənilməsində müəyyən müsbət nəticələr əldə etmək mümkün olsa da, hələ də ölkənin ixrac potensialında ciddi geriliklər özünü göstərir və istehsal həcmi və məhsuldarlıq mövcud imkanlar baxımından xeyli aşağıdır. Bu məsələləri həll etmək üçün növbəti illərdə aqrar siyasətin qarşısında müxtəlif texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi, dünya standartlarına uyğun məhsul istehsalı, yığımı, tədarükü, saxlanması,

qablaşdırılması və daşınması sisteminin formalaşdırılması, şoranlaşma, eroziya, su çatışmazlığı və xəstəliklərlə mübarizənin gücləndirilməsi, damazlıq və seleksiya işlərinin səmərəliliyinin artırılması kimi istiqamətlərdə bir sıra vəzifələrin icra edilməsi dayanmalıdır;

- Son illər ölkəmizdə ümumi sahibkarlıq mühitinin, xüsusilə də aqrar sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra normativ-hüquqi aqtlar qəbul edilmiş və hazırlanan proqramlarda qarşıdakı illər üçün bu sahədə bir sıra tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin həmişə olduğu kimi ölkəmizdə problem normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanması sahəsində deyil, onlardan irəli gələn müddələrin icrası sahəsindədir və hazırlanan bu normativ-hüquqi xarakterli sənədlərin reallaşdırılmasındakı problemlərin ortaya çıxması digər amillərlə yanaşı, mühüm dərəcədə bu aqtlardan irəli gələn vəzifələri həyata keçirəcək inzibati-institusional quruluşun, başqa sözlə müvafiq idarəetmə strukturlarının qeyri-təkmil xarakter daşmasından asılıdır. Hal-hazırda aqrar sektorun idarəetmə strukturlarının formalaşma və təkmilləşmə prosesini davam etsə də, hələ də Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin hüquq və vəzifələri tam şəkildə bir-birindən ayrılmamışdır. Aparılan funksional islahatlarla yanaşı bu sektorun idarəetmə orqanlarında korrupsioner-bürokratik sistemin dağıdılması, onların məhsuldarlığının artırılması, şəffaflıq və demokratizm əhəmələrinin kök salması və desentralizasiya meyillərinin gücləndirilməsi istiqamətlərində ciddi tədbirlərin görülməsi vacibdir. Bu baxımdan dünya təcrübəsində qəbul olunan ən mütərəqqi texnologiyaları özündə birləşdirən elektron hökumət layihələrinin hazırlanaraq sürətlə həyata keçirilməsi zəruridir;
- Aqrar siyasətlə bağlı dünya ölkələrinin təcrübəsini araşdırarkən belə bir ümumi nəticəyə gəlirik ki, ölkələrin inkişaf səviyyəsindən, aqrar sektorun əsas fəaliyyət sahələri olub olmamasından asılı olmayaraq onların hamısında bu sektor dövlətin aktiv proteksionist siyasətinin təsiri altında inkişaf etmiş və indi də bu davam etməkdədir. Yalnız 1994-cü il ÜTT-nin Uruqvay Raundunda aqrar istehsalat daxili subsidiyaları, bazara giriş maneələrini, onların ixracını subsidiyalaşdırmağı, qeyri-tarif gömrük maneələrini aradan qaldırmağı nəzərdə tutan Kənd Təsərrüfatı Sazişinin (Agreement on Agriculture) qəbul edilməsi ilə bu sahədə bir qədər liberallaşdırma müşahidə edilməkdədir. Bu baxımdan ölkəmiz üçün də dünyada qəbul olunan yeni qaydalara uyğun olaraq aqrar sektoru dəstəkləmə tədbirlərini özündə birləşdirən sağlam aqrar siyasət mexanizmlərinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi növbəti illərdə daha da aktualıq kəsb edəcəkdir;

Ədəbiyyat siyahısı

Dərslik və monoqrafiyalar:

1. William J. Barber, "**A History of Economic Thought**", October, 2002, originally published by Preager 1968 and Penguin 1967, Elektron kitab, səhə: <http://www.wesleyan.edu/css/readings/Barber/toc.htm>;
2. Doç. Dr Arif Ersoy, "**İktisadi teoriler ve düşüncelerin gelişme tarihi**", II Baskı, İzmir, 1990;
3. Henry W. Spiegel , "**The Growth of Economic Thought**", Duke University Press, Durhan, North Carolina, 1971;
4. Maurice Schiff and Alberto Valdes, World Bank, "**Agriculture and Macroeconomy**", Elsevier Science, Handbook of Agricultural Economics, Ed. By B.Gardner and G. Rausser, March 24, 1998 revisions;
5. Gustav Ranis, "**The evolution of development thinking: theory and policy**", Economic Growth Center Yale University, Center Discussion Paper No. 886, May 2004;
6. Claudio Bravo-Ortega, Daniel Lederman, "**Agriculture and National Welfare Around the World: Causality and International Heterogeneity since 1960**", WB Research Working Paper 3499, February 2005;
7. Campell R. McConnell, and Stenley L. Brue, "**Economics: principles, problems, and policies**",14'th edition, Irwin McGraw-Hill Companies, International Edition, 1999;
8. William Liefert and John Swinnen, "**Changes in Agricultural Markets in Transition Economies**", Economic Research Service United State Department of Agriculture (ERS), Agricultural Economic Report No. AER806, March 2002;
9. Kamil Sadıqov, "**Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları**", Bakı-1999;
10. L.T. Axundzadə, A.Ə. Əsədov, "**Aqrar Hüququ**", Bakı, "Qanun", 2003;
11. "**Economics**", Fourth edition, Roger A. Arnold, California State University, San Marcos, South-Western College Publishing, Ohio, 1998;
12. Aziz Babacan, "**Genel tarım politikaları çerçevesinde doğrudan gelir ödemeler sistemi**", TC Devlet Planlama Teşkilatı, Aralık, 1999, <http://ekutup.dpt.gov.tr/babacana/gelirode.pdf>;
13. Zvi Lerman, Csaba Csaki, and Gershon Feder, "**Land Policies and Evolving Farm Structures in Transition Countries**", World Bank, January, 2002;
14. Johan Swinnen and Ayo Heinegg, "**On the Political Economy of Land Reforms in the Former Soviet Union**", Katholieke Universiteit Leuven, LICOS Centre for Transition Economics, <http://www.econ.kuleuven.ac.be/licos>, Belgium, Discussion Paper 115/2002;
15. Kimberly Stuart and C. Ford Runge, "**Agricultural Policy Reform in the United States An Unfinished Agenda**", University of Minnesota, Center for International Food and Agricultural Policy, Working Paper WP96-3, October 1996;
16. John Baffes and Jacob Meerman, "**From Prices to Incomes: Agricultural Subsidization without Protection?**", The World Bank, June 13, 1997;
17. Russell L. Lamb, As. Professor Agricultural and Resource Economics NCSU, "**Consolidation in U.S. Agriculture And the role of Public Policy**", Prepared for Southern Extension Meetings Williamsburg, Virginia, <http://www.ag-econ.ncsu.edu/faculty/lamb/lamb.htm>;

18. Ed. Rosalie Targonski, "**Outline of U.S. Government**", Office of International Information Programs U.S. Department of State, 2000;
19. Won W. Koo and Jinqiang Lou, "**The Relationship between the Agricultural and Industrial Sectors in Chinese Economic Development**", Department of Agricultural Economics Agricultural Experiment Station North Dakota State University, Agricultural Economics Report No.368, January 1997;
20. Sylvie Demurger, Jeffrey D. Sachs, Wing Thye Woo, Shuming Bao, Gene Chang and Andrew Mellinger, "**Geography, Economic Policy and Regional Development in China**", Harvard University Cambridge, Massachusetts, <http://post.economics.harvard.edu/hier/2002papers/2002list.html>, Institute of Economic Research March 2002;
21. Guo Li, Scott D. Rozelle and Jikun Huang, "**Land Rights, Farmer Investment Incentives, and Agricultural Production in China**", Department of Agricultural & Resource Economics, UCD ARE Working Papers (University of California, Davis), Paper 00-024, 2000;
22. İslam İbrahimov, "**Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri**", "Təhsil", Bakı, 2002;
23. H.Ə. Allahverdiyev, K.S. Qafarov, Ə.H. Əhmədov, "**İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi**", Dərslik, Nasir nəşriyyatı, Bakı, 2002;
24. Elşad Abdullayev, "**İnzibati hüquq**", Dərslik, Bakı, 2001;
25. D. Begg, S. Fischer, R. Dornbusch, "**Economics**", McGraw-Hill Education, Seventh edition, 2003;
26. Yair Mundlak, Donald F. Larson and Al Crego, "**Agricultural Development: Issues, Evidence, and Consequences**" Policy Research Working Paper 1811, The World Bank Development Research Group, August 1997;
27. Klaus Deininger, Gershon Feder, "**Land Institutions and Land Markets**", Policy Research Working Paper 2014, The World Bank Development Research Group Rural Development, November 1998;
28. John F. M. Swinnen and Hamish R. Gow, "**Agricultural credit problems and policies during the transition to a market economy in Central and Eastern Europe**", Policy Research Group Working Paper No.6, 1997;
29. Erik Mathijs and Johan F. M. Swinnen, "**The economics of agricultural decollectivization in East Central Europe and the Former Soviet Union**", Policy Research Group Working Paper No.9 (Revision of No. 1), May 1997;
30. J. Mohan Rao, Servaas Storm, "**Agricultural Globalization in Developing Countries: Rules, Rationales and Results**", Working Paper Series No.71, Political Economy Research Institute University of Massachusetts Amherst, December, 2002;
31. Kimberly Ann Elliott, "**Agricultural protection in rich countries: how did we get here?**", Center for Global Development and Institute for International Economics, Working Paper No.47, September, 2004;
32. John R. Heath, "**Agriculture Policy Reform in the ECA Transition Economies, 1991-2002**", An Assessment of the World Bank's Approach, The World Bank Operations Evaluation Department (OED), 2003;
33. Bruce Gardner, "**Causes of Rural Economic Development**", Working Paper 03-09, Department of Agricultural and Resource Economics The University of Maryland, College Park, 2003;
34. Johan F. M. Swinnen, "**An explanation of land reform choices in Central and Eastern Europe**", Policy Research Group Working Paper No.5;

35. Laurence Smith, "**Options in Agricultural Policy**", Contributing Paper, Prepared for Thematic Review IV.2: Assessment of Irrigation Options, For further information see <http://www.dams.org/>;
36. Jason G. Hartell and Johan F. M. Swinnen, "**Trends in agricultural price and trade policy instruments since 1990 in Central European countries**", Policy Research Group Working Paper No.4, Department of Agricultural Economics, Katholieke Universiteit Leuven, March 1997;
37. Zafer Yükseler, "**Tarımsal destekleme politikaları ve doğrudan gelir desteği sisteminin değerlendirilmesi**", T.C Devlet Planlama Teşkilatı, Ağustos 1999;
38. Aziz Babacan, "**Genel tarım politikaları çerçevesinde doğrudan gelir ödemeleri sistemi**", T.C Devlet Planlama Teşkilatı, Aralık 1999;
39. Ceren Aydın, "**Dünya ticaret örgütü tarım müzakereleri, AB ve Türkiye'nin pozisyonları**", Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Tarım ve Balıkçılık Dairesi, Uzmanlık Tezi, Ankara, Mayıs, 2004;
40. Susan Rose-Ackerman, "**Hakimiyyət və Korrupsiya: səbəblər, nəticələr və islahatlar**", (İngilis dilindən tərcümə), Bakı, 2004;

Məqalələr:

41. Hans P. Binswanger and Klaus Deininger, "**Explaining Agricultural and Agrarian Policies in Developing Countries**", Forthcoming in the Journal of Economic Literature, March 11, 1997;
42. De Janvry Alain, "**The Role of Land Reform in Economic Development: Policies and Politics**", American Journal of Agricultural Economics, 63, May, 1981, pp. 384-392;
43. Johnston B. F, and Mellor J. W, "**The role of agriculture in economic development**", American Economic Review, 1961, 51;
44. Ahmet Büke, "**E-devlet Kavramı ve Türkiye'de E-devlet**", <http://www.izto.org.tr/rapor/edevletd.htm>, İzmir Ticaret Odası, 15 Ocak 2002;
45. Zvi Lerman, "**Agriculture in Transition Economies: From Common Heritage to Divergence**", Agricultural Economics, 26, 2001, pp.95-114;

Rəsmi sənədlər:

46. "**AR Konstitusiyası**", 12.11.1995;
47. "**Aqrar islahatın əsasları haqqında**" AR Qanunu, 18.02.1995;
48. "**Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında**" AR Qanunu, 18.02.1995;
49. "**Torpaq islahatı haqqında**" AR Qanunu, 16.07.1996;
50. "**Sovxozların, kolxozların və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan digər hüquqi və fiziki şəxslərin (e`mal müəssisələrindən başqa) vergi borclarının silinməsi haqqında**", 26.03.1999;
51. "**Kredit ittifaqları haqqında**" AR Qanunu, 02.05.2000;
52. "**Taxıl haqqında**" AR Qanunu, 16.06.2000;
53. "**AR-nin Mülki Məcəlləsi**", 01.09.2000;
54. "**AR-nin Vergilər Məcəlləsi**", 01.01.2001;
55. "**Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında**", AR Qanunu, 27.11.2001;
56. "**Dövlət satınalmaları haqqında**" AR Qanunu, 27.12.2001;
57. "**Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında**" AR Qanunu, 18.06.2002;

58. **"Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında"**, AR Prezidentinin fərmanı, 02.01.1992;
59. **"Aqrar islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında"** AR Prezidentinin fərmanı, 22.03.1999;
60. **"AR-də aqrar bölmənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında"** AR Prezidentinin fərmanı, 04.02.2000;
61. **"AR-nin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu Haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında"** AR Prezidentinin fərmanı, 27.08.2002;
62. **"Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında"** AR prezidentinin sərəncamı, 23.10.2004;
63. **"Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında"**, AR prezidentinin sərəncamı, 23.10.2004;
64. **"1999-2000-ci illərdə AR-də aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair dövlət proqramı"**, 09.11.1999;
65. **"AR-da 2002-2006-cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair proqram"**, 17.10.2002;
66. **"AR Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı (2004-2008)"**, 11.02.2004;
67. **"Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara neft məhsullarının güzəştli satışı barədə"**, 49 №-li NK Qərarı, 26.03.1999;
68. **"Tarımsal Politikalar və Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu"**, Sekkizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Planlama Teşkilatı(DPT) DPT: 2516 – ÖİK: 534, Ankara 2000;
69. **"Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004"**, AzStat, Bakı 2004;